

Tønder Amt

med Kjøbstaden Tønder og de indenfor Amtets Grændser beliggende adelige Godser og octroierede Koge

begrænses mod Nord af den større kongerigske Enclave, der danner Lø Herred med Møgeltønder og Ballum Birker, af Løgumkloster og Aabenraa Amter, mod Øst af Aabenraa og Flensborg Amter, mod Syd af Flensborg og Bredsted Amter, og mod Vest af Vesterhavet. Af de i Vesterhavet beliggende Øer hører desuden Størstedelen af Øen Sild og omtrent Halvdelen af Øen Før til Tønder Amt.

Fladeindholdet af Amtet med Kjøbstaden Tønder, de adelige Godser, Kogene og de slesvigske Dele af Øerne Før og Sild udgjør omtrent 22 9/10 kvadrat Mile, hvori er indbefattet Fladeindholdet af det til Løgumkloster Amt hørende Strøgods i Tønder Amt, hvorimod Fladeindholdet af de med Tønder Amt blandede Dele af Ribe Amt ikke er indbefattet i disse 22 9/10 kvadrat Mile.

Tønder Amt, forsaavidt det er beliggende paa Fastlandet, fremtræder i tvende væsentlig forskjellige Dele, idet nemlig den vestlige Deel, der indtager lidt mindre end 1/3 af Amtets Fladeindhold, bestaaer af fladt, inddiget Marskland, hvorimod Amtets større østlige Deel bestaaer af Geestland, der er beliggende paa Slesvigs Vestskraaning. Høideryggen, der ligger noget øst for Amtets Grændser, udskyder syd for Vidaaens Hovedløb langagtige, i Reglen flade Bakkestrøg, der ud mod Marsken flere Steder antage en større Høide og forgrene sig i nordsydlig Retning med et temmelig markeret Affald mod de vestfor liggende Marskenge.

De meest fremtrædende af disse Bakkestrøg ere: et fra Egnen ved Bjerndrup udgaaende Strøg over Tinglev, Bylderup og Hostrup Sogne, der ender temmelig brat ved Byerne Jesing og Rørkjær; et andet fra Bov udgaaende stærkt sandet Strøg strækker sig over Medelby (Lundtop 174 Fod), Ladelund, Sønder-Løgum og Humtrup Sogne.

Geestlandets Affald mod Marsken fremtræder skarpest i den sandede Aas, som strækker sig mellem Byerne Klægsbøl og Læk, og i det ikke ubetydelige Langbjerg (Vexhøi 153 Fod), der indtager den sydlige Deel af Læk Sogn samt Enge Sogn.

Vandløbene i Tønder Amt have næsten alle en vestlig Retning; de udspringe paa Høideryggens Vestskraaning og forene sig efterhaanden paa deres Løb til tvende større Vandløb, hvoraf det nordligste og største er Vidaaen; under Navn

af Suusbæk og Rødeaa udspringe tvende mindre Bække paa Grændsen af Øster-Løgum Sogn, forenede ved Sivkro faae de Navn af Arnaa, denne gjennemløber i sydvestlig Retning Bested og Høisted Sogne, hvorpaa den ved Byen Emmerske optager den sydligere løbende Hvirlaa og nu erholder Navn af Vidaa; Vidaaen løber syd om Byen Tønder, hvor den kortefter optager Grønaa (der har optaget Slogsaa og et Afløb af den efternævnte Sønderaa); den antager nu et mere vestligt Løb og optager paa Grændsen af Udbjerg og Aventoft Sogne et Syd fra kommende større Vandløb, der er dannet dels af flere Øst fra kommende Aaer, som Sønderaa (dannet ved Forening af Geilaa og Bjerndrupaa) og andre mindre, og dels af den sydligere løbende Karlumaaes Afløb, den saakaldte Treherreds Gudskogsstrøm; med betydelig Brede fortsætter Vidaaen nu sit Løb mod Vest til Rudbøl-Bro, hvor den modtager en Deel af Gudskogens Afløb); her tager den en nordvestlig Retning gennem Rudbølkog og Ny-Frederikskog forbi Høier, hvor den optager den Nord fra kommende Seiersbæk, hvornæst den gennem den nye Sluse i Havdiget falder i Vesterhavet.

Efter at have passeret Sølslusen fører den Navn af Høier-Canal og maa her ved kunstige Midler bringes til at vedligeholde en for Afvandingen og Skibsfarten passende Dybde.

Tønder Amts andet Hovedvandløb er Søholmaa, der dannes af de i Flensborg Amt fra Høiderne ved Frøslev udspringende tvende mindre Vandløb Balsbækken og Medenaa, der forenede ved Byen Skovlund faae Navn af Skovlundaa; denne optager paa sit Løb mod Sydvest paa venstre Bred Hakstedaa og Lindaa, hvorpaa Aaen i Enge Sogn ved Byen Søholm faaer Navn af Søholmaa og med et bugtet Løb mod Nordvest danner Grændsen mellem Tønder og Bredsted Amter; ved Stedesand bøier Aaen sig mod Sydvest og deler sig i flere Strømme (Knibstrøm, Nørrestrøm o. fl.). Ved Øster-Bjerrum er Søholm-Aa afdæmmet og dens Vand ført i en gravet og inddiget Canal lidt syd for den gamle Strøm, først i nordvestlig Retning forbi nogle Huse, der kaldes Sønderdige, dernæst i sydvestlig Retning syd for Nord-Vaigaard og over Munkebro til Bungsiel-Sluser uden at berøre Botslot-Sø.

Derved er Aaen selv og de dermed i Forbindelse staaende Strømme reducerede til ubetydelige Vandløb, der kun optage Vandet fra de omliggende Marker.

Lækaa har sit Udløb i Boslot-Sø og denne Sø har sit Afløb i den ovennævnte Canal gennem en Sluse tæt nord for Vaigaard Mølle ved det nordvestlige Hjørne af Blomeskog. I Marsken findes talrige ved Gravning dannede Vandløb for at aflede Vandet.

Det betydeligste af disse er Gudskogens sydvestlige Afløb, der gennem Slusen ved Sydvesthjørne (hvor der er en lille Havn) ledes ud i Vesterhavet, en anden er Karlumaaens sydlige Afløb, Kjærherreds Gudskogsstrøm, der gennemskjærer Klægsbøl og Lindholm Sogne og udmunder i Bondesgaarde-Sø.

Af Indsøer findes i Amtet 3 større, Aventoft-Sø, Bondesgaarde-Sø, hvoraf en Deel kaldes Kaleby-Sø og Botslot-Sø. De to første, der ere beliggende i Gudskogen, have paa de forskjellige Aarstider en meget forskjellig Udstrækning, idet om Efteraaret, og Vinteren Regnvandet ikke har tilstrækkeligt Afløb og derved oversvømmer en stor Deel af Gudskogen; disse Søers Afløb er deels gennem Vidaaen mod Nordvest deels og for den større Deel mod Sydvest gennem Slusen ved Sydvesthjørne.

Botslot-Sø har vel ogsaa en vexlende Vandstand, men nu dog i ringere Grad efterat Søholmaaens Vandgebet er bleven reguleret og inddiget, saa at denne Aaes Vandmasse ikke gennemløber Botslot-Sø, men directe falder i Vesterhavet. Alle disse Søer ere stærkt bevoxede med Rør.

Amtet er saagodtsom aldeles skovløst; kun i Læk og Medelby Sogne findes nogle Smaaskove.

Efter sidste Folketælling i 1860 havde Amtet med Tilliggende et Antal af ca. 43,500 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Tønder 3216, i Flækkerne Høier 1041 og Vyk 1006, og i Landdistricterne ca. 38,000 (hvoraf paa de adelige. Godser Lillehorn 603, Høgelund 23, Fresenhavn 360, Gaarde 102, Boversted 89, Bølsbøl 13, Klægsbøl 366, Kjærherred 283, Toftum 20 og Stoltelund 407, i de octroierede Koge Rudbølkog 84, Gl.-Frederikskog 25, Ny-Frederikskog ingen, Gamle- og Ny-Christian-Albrechtskog 698, Mariekog 192, Dagebølkog 350, Klægsøkog 197, Juliane-Mariekog 53). Af denne Befolkning levede saaledes omtrent 1900 Mennesket paa 1 kvadrat Miil.

Tønder Amt indbefatter Herrederne Tønder og Høier, Slog, Kjær, der kaldes Geestherrederne, Viding og Bøking, der kaldes Marskherrederne; endvidere Landskaberne Sild og Østerland-Før. Under Amtmanden i Tønder Amt som Overøvrighed sorterer Kjøbstaden Tønder ligesom ogsaa de ovenfor nævnte adelige Godser og octroierede Koge.

Amtets Communalrepræsentation bestaaer af 1 Herredsfuldmægtig for Nørre-Tønder Herred, 1 do. for Sønder-Tønder Herred, 1 do. for Nørre-Høier Herred, 1 do. for Sønder-Høier Herred, 1 do. (Herredsfogden, som i Regelen tilkalder et Par af Sognefuldmægtigene) for Slogs Herred, 1 do. for Kjær Herred, 1 do. for Bøking Herred, 2 do. for Viding Herred, 1 Communefuldmægtig og Communefogden for Soldig Commune, 2 Communefuldmægtige og Communefogden for Kogsbøl Commune, Landfogden og 2 Repræsentanter for Før og Landfogden og 2 Repræsentanter for Før og Landfogden og 2 Repræsentanter for Sild.

Amtsrepartitionsfondsregnskabet føres af Amtsforvalteren for Tønder Amts Geestherreder. Desuden have Herrederne særlige Communalrepræsentationer.

Høier Herred har i saa Henseende 3 Fuldmægtige, hensynsviis for Nørre Herred, Sønder Herred og Flækken Høier; Tønder Herred har 2 Fuldmægtige, hsv. for Nørre og Sønder Herred; i Kjær Herred har hvert Sogn een Fuldmægtig, og af disse Sognefuldmægtige er een igjen Herredsfuldmægtig og fører Regnskabet; i Slogs Herred gives ogsaa Sognefuldmægtige og foruden disse Fuldmægtige for de til særlige Inddelinger hørende Beboere, nemlig Solvig, Lindeved, Løgumkloster, Kogsbøl og Morkjær; i Viding Herred har hvert Sogn 2 Fuldmægtige; i Bøking Herred har Nybøl 3, Deedsbøl 1, Lindholm, Risum og Foretoft Sogne hver 2 Sognefuldmægtige; om Sild og Før see disse Landskabers specielle Bestridelse.

I Plovtalet er Tønder Amt med Tilliggende ansat saaledes:

- a) Geestherrederne, ordinaire 607 $\frac{3}{4}$, extraordinaire 684 $\frac{1}{2}$;
- b) Marskherrederne ordinaire 326, extraordinaire 368 $\frac{1}{2}$;
- c) Sild, ordinaire 5;
- d) Før, ordinaire 55 $\frac{1}{2}$;
- e) de adelige Godser, extraordinaire. 64 $\frac{1}{4}$;
- f) de octroierede Koge, extraordinaire 276 $\frac{3}{4}$.

Skatteareal og Taxationsværdi er hensynsviis for a) 66,518 Tdr., 4,918,394 Rd.; b) 24,703 Tdr., 2,264,539 Rd.; c) 5344 Tdr., 392,520 Rd.; d) 6834 Tdr.; e) ca. 8000 Tdr., 362,615 Rd.; f) ca. 300,000 Rd.

I Aaret 1859 fandtes i Tønder Amts Fastlandsherreder 52 Jordbrug større end en heel Bondegaard; af Præstegaarde fandtes 35, af Bøndergaarde (hele eller Dele deraf) 1837, af Huse med Jord 1977 og Huse uden Jord 1701.

Med Hensyn til Landboforholdene i Geestherrederne bemærkes: Foruden de adelige Godser der ligge i Amtets Environ, findes der her 3 saakaldte Cancelligodser, der endnu have visse Skattebegunstigelser, nemlig Hastrupgaard i Slogs Herred, Bylderup Sogn, Hestholm og Meierholm, begge disse i Tønder Herred, Tønder Sogn.

Gaard eller Gaardsparter ere, skjøndt anvendte i Lovgivningen, ikke de almindelige Benævnelser for de større Eiendomme; tit Betegnelsen "Gaardmænd" svarer hyppigst det gjængse Udtryk "Bønder"; en Bondes Eiendom kaldes da et Bondested. De fleste Byer skyldte Boelsdannelsen deres Oprindelse, og Betegnelsen Boel (og Ottinger) og Boelsmænd hører navnlig hjemme i Tønder og Høier Nørreherreder samt i Slogs Herred. Kaad og Kaadnersted er en historisk og lovhjemlet Betegnelse for mindre Eiendomme; Inderststeder er almindeligere end Huse. Stamsted og Parceller skyldes den nyere Udstykningslovgivning. Antallet af Fæsteeiendommene er i de senere Aar i stærkt Aftagende. Efter Beretninger fra Aaret 1855 fandtes der endnu i Tønder Amts Geestherreder ca. 1253 Fæstesteder.

Arveforpagtningseiendommenes Antal angives i 1862 til 70. Afgifterne paa begge Slags Eiendomme ere høist ubetydelige og Aflysningen derfor billig. (Om Arveforpagtningsstedernes Afhændelse see Lov af 16de April 1862.)

I Marskherrederne haves fuldstændig Udstykningsfrihed, hvilket med Undtagelse af Ladelund og Medelby Sogne, ogsaa er Tilfældet i Kjær Herred; nogen fast Gaardinddeling findes derfor ikke i disse Districter, og Eiendommenes Størrelse er meget variabel. Af Kogsjorderne er et betydeligt Areal udleiet til Landbrugere i flere Miles Afstand.

En Deel af Gudskogen er Domaine, hvilket ogsaa er Tilfældet med flere mindre Marskstrækninger; navnlig er alt Forland foran de ikke octroierede Koge Domaine.

Tønder Amt vælger 2 Deputerede for de mindre Landeiendomsbesiddere til den slesvigske Stænderforsamling, og danner i denne Klasse 7de og 8de Valgdistrict, medens Kjøbstaden Tønder i Forening med Flækkerne Høier, Vyk og Løgumkloster vælger 1 Deputeret for Kjøbstædernes 5te Valgdistrict.

Tønder Amt hører til 4de og 6te Valgkreds med Hensyn til de umiddelbare Valg til Rigsraadet, idet nemlig Tønder Kjøbstad med Tønder, Høier og Slogs Herreder høre til 4de Valgkreds og Resten af Amtet til 6te Valgkreds.

I geistlig Henseende danner Amtet i Forening med Løgumkloster Amt Tønder Provsti. Kirke- og Skolevæsen bestyres af Amtmanden og Provsten som Kirkevisitorer. Kongen har Patronatsretten til Kirkerne, med Undtagelse af Dagebøl Kirke, hvor Kogsinteressenterne have den. Hovedpastoratet i Kjøbstaden Tønder besættes Allerhøist umiddelbart.

Alle de øvrige Præstekald saavel i Kjøbstaden Tønder som i Tønder Amt ere Valgkald til Archidiaconatet og Diaconatet i Kjøbstaden Tønder præsenterer Magistraten, til Landkaldene Kirkevisitoriet, med Undtagelse af Dagebøl Præstekald, hvor Kogshovedparticipanterne præsenterer.

I Kjøbstaden Tønder saavel som i Sognene Sønder-Løgum, Brarup, Humtrup, Ladelund, Karlum, Klægsbøl, Medelby, Udbjerg, Aventoft og Læk er Kirkesproget blandet; i Sognene Høier, Hjerpsted, Skast, Abild, Burkal, Bylderup, Høisted, Hostrup, Ravsted, Tinglev, Løgumkloster, Nørre-Løgum og Brede er Kirkesproget dansk; i Provstiets øvrige Sogne tydsk.

I juridisk Henseende omfatter Amtet foruden Tønder Kjøbstad jurisdiction følgende 7 Landjurisdictioner: 1) Tønder og Høier Herreder med Høier Birk, 2) Slogs Herred, 3) Kjær Herred, 4) Viding Herred, 5) Bøking Herred, 6) Landskabet Sild, 7) Landskabet Østerland-Før; de adelige Godser og de octroierede Koge ere med Hensyn til Dommermyndigheden og det dømmende Politi henlagte til de Herreder, indenfor hvis Grændser de ere beliggende.

Den ordinaire Ret dannes i Geestherrederne af Herredsfogden som Dommer, af Retsskriveren som Protocolfører, samt af flere Thinghørere som Bisiddere uden Stemme.

Høier har en egen Birkeret med Herredsfogden som Birkedommer.

I begge Marskherrederne og i Landskaberne Sild og Østerland-Før dannes den ordinaire Ret paa hvert Sted af Raadet. Dette bestaaer af 12 Raadmænd, som blive udnævnte paa Livstid af Amtmanden. Herredsfogden eller Landfogden fører Forsædet; i Herrederne fører Herredsfogden Protocolen, i Landskaberne Landfogden.

Melleminstants for disse 4 Retter er Treherredsretten ("Dreihardengericht"), hvilken bestaaer af 6 Raadmænd, 2 fra hvert af de Herreder, fra hvilke Retssagen ikke er udgaaet. Denne ældgamle frisiske Retsinstitution kommer nu sjelden til Anvendelse. Det udøvende Politi er for Godsernes og de octroierede Koges Vedkommende hos respective Godsherskabet og Kogsinteressenterne ved Kogsinspecteuren.

Beboerne af de til Løgumkloster Amt hørende, i Tønder Amt beliggende Eiendomme ere thingpligtige til de Herreder, hvori de ere beliggende, men sortere iøvrigt i Reglen, hvad Politi og Skattevæsen angaaer samt med Hensyn til den saakaldte *jurisdictio voluntaria*, under Løgumkloster Amts Øvrigheder. De to Communer Kogsbøl-Søndergaard og Solvig, der have deres Oprindelse fra tidligere Godser, have ingen særlig Retsforfatning, men danne egne Communer og have egne Fuldmægtige i Amts- og Herreds-Communalrepræsentationen.

Tønder Amt hører til det 2det Slesvigske Udskrivningsdistrict og omfatter 101 Lægder; de i Amtet liggende adelige Godser høre ligeledes til 2det Slesvigske Udskrivningsdistrict og omfatte Lægderne fra Nr. 99 til Nr. 111 af det 2det Angler adelige Godsdistrict.

Amtet er deelt i 2 Physicatdistricter: Kjøbstaden Tønder med Tønder-Høier og Slogs Herreder, Landskabet Sild samt Løgumkloster Amt høre til Tønder Physicatdistrict; Kjær, Viding og Bøking Herreder samt Landskabet Østerland-Før høre til Nybøl Physicatdistrict.

Med Hensyn til de directe Skatters Oppebørsel er Amtet deelt i Geestherrederne Amtstuedistrict og Marskherredernes Landskriveri; i Landskaberne Østerland Før og Sild opkræves de directe Skatter af en i hvert Landskab værende Oppebørselsembudsmand; Amtet danner et Branddirectorat og Huusfogeddistrict. De i Amtet beliggende octroierede Koge høre ikke til Amtets Branddirectorat, Huusfogeddistrict eller Amtstuedistricter. Med Hensyn til Forst- og Jagtvæsen henhører hele Tønder Amt under Aabenraa Skovdistrict.

Med Hensyn til Digevæsenet danne de Tønderske Koge og Marskdistricter tilligemed den Nørrejdyske Møgeltønderkog det 1ste Slesvigske Digebaand, medens de enkelte Koge hver for sig udgjøre underordnede Digecommuner

under selvvalgt Bestyrelse og Repræsentation. I Spidsen for Digebaandet staaer Overdiggreven, hvilket Embede er forenet med Amtmandsembedet. Overdiggreven og Digeinspecteuren vedtage ved de aarlige Digesyn, som holdes i Forening med det af 4 Committerede repræsenterede Digebaand, de forskjellige Arbeiders Udførelse. Digebaandets Techniker er Diggreven, under hvem tillige Veivæsenet i Marsken sorterer, ligesom han ogsaa paa Digebaandets Vegne paaseer de enkelte Communers Udførelse af de sædvanlige Vedligeholdelsesarbejder ved Digerne.

Til det første Digebaand bidrage ialt ca. 65,000 Dagslet (Demat) Marskjord. Det har ca. 5 4/5 Miil *) Sødige; hvoraf 6430 Baand (Roder) have Forland, 834 Baand ere saakaldte "grønne Diger" der ligge i Kystlinien uden at fordre overordentlige Beskyttelsesmidler og 1465 Baand ere "Bestikningsdiger", der aarlig udfordre store Summer til Straabeklædningens Fornyelse; paa de fleste Steder maa Kysten foran disse yderligere forsvares ved "Landing" (Laninger).

*) Naar den nye Friderikskog bliver optaget i Digebaandet vil dette Sødige blive henved 1/4 Miil kortere.

Af Mellemdiger, der tidligere have været Sødiger, har Digebaandet 15 4/5 Mile; de benyttes tildeels som Veie, men tjene navnlig til at formindske Faren ved indtrædende Digebrud og staae derfor under Statens Control.

Med Hensyn til Vandafledningen eller Vandløsningen, som det her kaldes, deles Digebaandets Marsker i 4 Vandløsningscommuner:

- 1) Generalvandløsningen med Sluser ved Høier og Sydvesthjørne, Vandgebet af ca. 24 kvadrat Mile, hvoraf ca. 40,000 Dagslet Marskland,
- 2) Dagebøl Vandløsning (Dagebøl Kog og Juliane Marie Kog),
- 3) Faretoft Vandløsning (Faretoft Kog) og
- 4) Bungsiel Vandløsning med Sluser i det til 2det Digebaand hørende Okholmdige, Vandgebet 10 1/8 kvadrat Mile, hvoraf 15,000 Dagslet Marskland, af hvilke dog ca. 1/6 i Bredsted Amt.

Foruden Søsluserne ere i den indre Marsk talrige Mellemsluser, der fordele og regulere Tilstrømningen; disse Mellemsluser have givet Anledning til mindre Vandløsningscommuners Dannelse.

Med Hensyn til Administrativforholdene i den Deel af Tønder Amt, hvor kongerigske og slesvigske Districter ligge blandede mellem hverandre, maa jævnføres Beskrivelsen af Kongeriget Danmark, Specielle Deel II. S. 1004 - 1040. Forøvrigt ere samtlige Jurisdiktions- og Administrativforhold m. m. anførte ved hvert enkelt af de blandede Sogne, og bemærkes her kun, at hvor den overveiende Deel af et saadant Sogn er kongerigsk, ere kun de slesvigske Dele af dette behandlede her under Tønder Amt, medens Sognet i sin Heelhed er beskrevet under Kongeriget.

Den cimbriske Halvø nordfor Eideren benævnes vel paa Valdemarernes Tid under eet Navn Jylland (Jucia), men som særlige Dele fremtræde dog Friesland eller Nordfriesland (Frisia minor) og Landet mellem Slien og Eideren.

Jylland uden Friesland deelttes igjen i Nørre-Jylland, nord for Kongeaaen, og Sønder-Jylland, syd for Kongeaaen. Til det nuværende Hertugdømme Slesvig hører største Delen af Sønder-Jylland (de Dele af Sønder-Jylland, der nu ere forenede med Nørre-Jylland, findes ommeldte i Stat.-topogr. Beskrivelse af Kongeriget Danmark, Sp. D. II. S. 1004 - 1036) og største Delen af Nordfriesland (Vesterland-Før, Amrom og List ere forenede med Nørre-Jylland). Tønder Amt og de Landskaber, der næstefter dette blive at beskrive, nemlig Bredsted Amt, Husum Amt, Eidersted, Pelvorm og Nordstrand (Tønder Amt og disse sidstnævnte tilsammen ca. 43 kvadrat Mile med 85,000 Indv.) høre til Nordfriesland med den overveiende større Deel (36 kvadrat Mile med 66,000 Indv.), og da Friserne endnu den Dag idag paa mange Maader have bevaret deres Folkeeiendommelighed og tildeels deres ældgamle Sprog (henved 30,000 tale endnu dette), samt da de endnu have deres egne særlige Love, deres egen Rets- og Communalforfatning og deres dem særlig forbeholdte Frihed til at udstykke deres Eiendomme, har Udgiveren, forinden han gaaer over til nogle korte historiske Bemærkninger om Tønder Amt, troet at burde forudskikke efterfølgende Meddelelser om Nord-Friesland, og navnlig

1) om Landets Beskaffenhed og Inddeling samt Indbyggernes sociale og kirkelige Forhold i ældre Tid,

2) om Frisernes Kamp for deres Uafhængighed, og

3) om Vesterhavets Ødelæggelser paa deres Øer og Kyster samt om deres Bestræbelser for at værne om disse. Til denne sidste Deel ville dog de enkelte Districters Beskrivelser indeholde væsentlige Tillæg, idet de nyere Inddigninger der ville blive specielt ommeldte.

Den sydvestlige Deel af Hertugdømmet Slesvig imellem Vidaa og Eideren med de hosliggende Øer udgjør Landet Nordfriesland *) (hos Saxo Frisia minor), der fra ældgammel Tid beboes af Frisere (Nordfriserne), et kraftigt, frihedselskende Folk (beslægtet med Sydfriserne i det nordvestlige Tydskland og Nederlandene), der, som foran bemærket, lige til denne Dag for en stor Deel har bevaret sine Sæder, Sprog og øvrige Eiendommeligheder.

*) Østfriesland kaldes endnu den vestlige Deel af Kongeriget Hannover, og Vestfriesland den nordvestligste Provinds i Kongeriget Nederlandene, som ved Provindsen Grøningen er adskilt fra sidstnævnte.

De deeltogte tilligemed Angler, Saxer og Jyder i Togene under Hengist **) og Horsa til Britannien og i dette Lands Erobring fra Midten af det 5te Aarhundrede.

**) I det angelsachsiske Digt Beowulf nævnes Hengist som Frisernes Anfører.

I Hedenskabets Tid nævnes Radbod som en mægtig Konge, der havde sit Sæde paa Klippeøen Helgoland ("Fosetes Land") ***) og derfra beherskede Friserne, død 718).

***) Denne gamle frisiske Ø hørte lige til ind i dette Aarhundrede til Slesvig; 1807 blev den besat af Englænderne, som beholdt den ved Freden i Kiel 1814.

Frankernes Erobringer under Carl den Store har formodentlig sprenget de frisiske Stammers Forening. Gjentagne Gange overvundne af den jydsk Konge Godfred, maatte Nordfriserne underkaste sig, og blev deres Land ved den mellem Keiser Carl den Store og Godfreds Efterfølger Hemming Aar 811 sluttede Fred anerkjendt som en Deel af Sidstnævntes Rige.

At Herredsinddelingen paa denne Tid skal være af de jydsk Konger indført blandt Friserne, er flere Historieskriveres ubeviste Paastand. Da denne Inddeling, saa langt Historien rækker, har været gjeldende blandt dem, er det sandsynligt, at de ved deres Indvandring i Landet eller senere have blandet sig med ældre Indvaanere af jydsk eller angelsk Oprindelse og fra dem modtaget denne for de skandinaviske Folkestammer eiendommelige Landsdeling. Harald Blaatand gav efter Adam af Bremens Beretning Friserne Love, som længe stode ved Magt. Landet, bestaaende af en smal Geeststrækning paa Fastlandet og Øerne, de saakaldte Udlande (i Valdemar II.'s Jordebog "Utland" "Utlandia"), indbefattede ikke mindre end 16 Herreder, hvoraf 3, Sønder- og Nørregoeshered (d. e. Geestherred) og Kjærherred, gik paa det første, og 13. Eidersted i snevrere Betydning, Everschov og U.holm (3 - 4 Øer, der tilsammen udgjorde Landskabet Eidersted) *), Lundenberg, Edoms, Pelvorm, Beltring og Beriks Herreder (tilsammen Strand eller Nordstrand), Beting og Horsbøl Herreder (da bestaaende af Øer), Øster- og Vesterherred paa Før **) samt Sild eller Nordvestherred, udgjorde de sidste.

*) I Jordebogen (Script. rer Dan VII. p. 522) nævnes "Thynninghæret", "Giætninghæret", "Holm" og "Hærfræ" som svarende til Eidersted; det første (Tønning Herred) er det egentlige Eidersted, det andet (Garding Herred) Everschop, og de to sidste Utholm eller, som det i et Document af 1187 ogsaa kaldes, Holmbo Herred. Everschop og Hærfræ have begge Navn af den nu nord for samme gaaende Heverstrøm.

**) Til Fors Vesterherred hørte ogsaa Øen Amrum.

De tre Geestherreder hørte til Hertugdømmet Sønder-Jylland, hvorimod de frisiske Udlande betalte Skat umiddelbart til Kongen og havde betydelige Friheder, saaledes deres egen Ret; derfor kaldtes Indbyggerne der ogsaa Frysones de Frysonica, de andre derimod Frysones de lege Danica.

De udgjorde ligesom Ditmarskerne en fri Bondestand, der hverken kjendte til Kjøbstæder eller til Klostre, hverken havde Adel eller Trælle; alle vare frie Mænd; de ydede ikke heller Geistligheden Tiende, men Afgifterne til samme beroede paa Overenskomster med de enkelte Kirkesogne og Landskaber, ligesom ogsaa Menighederne selv valgte deres Præster. Herrederne vare deelte i Fjerdinger; de communale Anliggender bestyredes og Retspleien udøvedes i hvert Herred af dertil udnævnte Mænd, "Rebgheve" d. e. Raadmænd (i latinske Documenter Consules).

At Jordudstykningsen stedse har været ubundet ved Love, er ogsaa en af Frisernes fra den ældste Tid nedarvede Rettigheder.

I geistlig Henseende hørte Nordfriesland til Slesvig Stift og var deelt i 4 Provstier: det saakaldte Storprovsti (præpositura major), der var forbundet med Domprovsteembedet i Slesvig (dertil hørte Sønder- og Nørregoesherrred samt Lundenberg Herred), Strandprovstiet (de 4 øvrige nordstrandske Herreder samt Før), Provstiet Eidersted og Vidaa Provsti (Horsbøl og Bøking Herreder samt Sild).

I de frisiske Udlande fandtes endnu i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede henved 70 Kirker (nu kun 46), skjøndt mange vare gaaede tilgrunde ved Vandfloderne, især i Midten af det 14de Aarhundrede. Naar Kirkerne ere byggede, derom foreligger der ikke skriftlige Beretninger; de fleste henvise i deres Bygningsstiil til det 12te Aarhundrede. Oprindeligt har der i hvert Herred kun været een Kirke, saa at hvert Herred udgjorde et Kirkesogn, og det er derfor naturligt, at flere Herreder ere benævned efter det Sted, hvor den første Kirke var.

De første Kirker bleve uden Tvivl byggede paa Steder, der allerede længe havde været Folket hellige som Forsamlingssteder til den hedenske Gudsdyrkelse og saaledes fredlyste. Paa saadanne Steder samlede sig ogsaa en Mængde Mennesker til Handel og andre verdslige Sysler, Haandværkere nedsatte sig efterhaanden, og saaledes opkom Byer og Flekker, hvoraf Tønning og Gardin i den nyere Tid have udviklet sig til Kjøbstæder.

Frisernes Land var, som Ø- og Marskland, gjenemskaaret af talrige Strømme og mindre Vandløb, paa hvilken Flod og Ebbe udøvede stor Indflydelse, vanskelig tilgængelig for fremmede Hære, og det saa meget mere som de inddigede Dele af Landet af Indvaanerne let kunde sættes under Vand. Raadeligt var det at angribe Friserne i den strenge Vintertid, naar Isen bedækker Vandet og Frostentivner Jordbunden; men hvorledes et Tog i Marsken selv paa denne Aarstid kunde mislykkes, viser den dansk-holstenske Hærs skrækkelige Nederlag i Ditmarsken under Kong Hans i Februar 1500.

Derimod havde Frisernes Fjender en mægtig Støtte i selve Folkets Mangel paa Sammenhold og Enighed, hvilket fremkaldtes dels ved Landets spredte Beliggenhed, dels ved de divergerende Interesser som det sig uddannende kostbare Digevæsen fremkaldte. Det var ogsaa mere ved Beliggenhed og fælles Interesse end ved politiske Baand, at de 13 næsten isolerede Herreder, hvoraf Udlandene bestode, forenede sig i 3 - 4 større Grupper: "Skibherrederne" (tria navigia juxta Ederam) eller de 3 eiderstedske Herreder (Trelandene, "Drie" eller "dryge Lande"). „Femherrederne" (de 5 nordstrandske Herreder), "Øherrederne" (Sild og Før to Herreder) samt "Marskherrederne" eller "Nordherrederne" Horsbøl og Bøking, hvilke ogsaa af og til forekomme som forbundne med de 5 Strandherreder under Navnet "Syvherrederne".

I Egils Saga berettes om et Angreb af to nordiske Søhaner Arinbjørn og Egil paa Friesland (ved Midten af det 10de Aarhundrede), hvis Folk bortførte rigt Bytte, medens Egil som ved et Vidunder undgik Frisernes talrige Pile.

Af større Betydning vare Frisernes Kampe med de danske Konger, som toge deres Begyndelse ved Midten af det 12te Aarhundrede. I den tjaarige Borgerkrig, da Danmark var deelt imellem to Konger, Svend Eriksen (Grathe) og Knud Magnussøn, tog den Sidste efter at være slaet ved Viborg 1151 sin Tilflugt til Friserne, som han ogsaa ved Løfter fik paa sin Side, saa at de opførte ham en Fæstning ved den lille Flod Milde i Nærheden af Husum, kaldet Mildeborg. Men saasnart Svend erfarede dette, drog han i Forening med sin unge Frænde Hertug Valdemar af Sønder-Jylland (senere den berømte Konge Valdemar den Store) over til Slesvig i Spidsen for en stor Hær af Sjællændere og Skaanninger samt Rytteri fra Jylland, og tilføiede Friserne saa stort et Nederlag, at Svends Hær, som der fortælles, kunde gaae over Floden paa, de Dræbtes Lig; Knud undkom, og de tiloversblevne Frisere lagde sig ind i Fæstningen, som de dog tilsidst maatte overgive mod fri Afmarsch og Udbetaling af. 2000 Pund *).

*) Suhm antager, at der omtrent var 40,000 Rd. i vore Penge.

De overmodige Frisere skulle have bedet Valdemar om at foreslade Kongen at begynde Krigen paany paa den Betingelse, at de skulde betale ham igjen ligesaa stor en Sum, hvis han vandt, men at han skulde eftergive dem saa meget af Skatterne, som Knud havde lovet at eftergive dem, hvis han tabte.

I det næste Aarhundrede gjorde Friserne Kong Valdemar Seier stor Nytte, baade 1215 i Kampen med den tyske Keiser Otto IV. **), under hvilken to Frisere, Svend Stærke og Broder Gauling, nedlagde to af Keiserens tappreste Krigere - en Bedrift, som Sagnet og Folkesangen har udsmykket og forherliget - og 1226 til igjen at undertvinge Ditmarskerne, hvilken Erobring dog allerede det næste Aar igjen gik tabt efter Kongens Nederlag ved Bornhøvede, der netop var en Følge af Ditmarskernes Frafald under Slaget.

**) Frisernes Hær angives i Krønikerne vistnok med betydelig Overdrivelse til 60,000 Mand.

Men Frisernes gode Forhold til de danske Konger varede ikke længe. Kong Abel saae sig nødt til at paalægge sine Undersaatter nye Skatter, for hvilke han ikke heller fritog Friserne ***); disse vægrede sig ved at erlægge det fulde Beløb under Paaskud af, at det var dem umuligt at udrede saa stor en Sum. fordi deres Lands Diger stadig foraarsagede dem store Bekostninger. Den voldsomme Konge besluttede at tvinge de Gjenstridige, og gjorde i Vinteren 1251 - 52, da Vandene vare tilfrosne, et Angreb paa Eidersted, men en stærk Tø kom Ejderfrisere godt tilhjelp, og han maatte med stort Tab trække sig tilbage. Men om Sommeren, i Juni Maaned, kom han igjen med en stor Hær, seilede fra Milde ned ad Eideren, og slog Leir ved Oldenswort, hvorfra hans Folk skjændte og brændte i Omegnen.

***) Allerede den foregaaende Konge Erik Plovpenning havde gjort det Samme.

Da forenede den fælles Nød og Fare imod Sædvane alle Frisere; en talrig Hob ryttede frem fra Nordherrederne, ogsaa Strandherrederne satte sig i Bevægelse, og efter at have holdt en Samling paa deres gamle Thingsted "Buernlannsweg" droge alle Syvherrederne med Nordfrisernes Skytspatron St. Christians Billede, som de svore, naar de vandt Seier, at forgyldte paa det Bedste, i Spidsen, deres Brødre i Eidersted til Undsætning.

Da den talrige Hær nærmede sig Kongens Leir, lod han Alt i Stikken og flygtede til Eideren, blev her angrebet og slaet i en heftig Kamp, hvori ogsaa mange Frisere faldt, hvorpaa Kongen med Resten af sine Tropper fortsatte sin Flugt; Friserne satte efter og tilintetgjorde i kort Tid hele Hæren. Kongen selv søgte at undkomme paa Milderdæmningen til Geesten ved Husum, men en Hjulmand fra Pelvorm ved Navn Wessel Hummer (eller Henner) kløvede hans Hoved med sin Øxe. Denne mærkeligste Begivenhed i Nordfrisernes Krigshistorie forefaldt St. Peders og Pauls Dag d. 29de Juni 1252.

Den glimrende Seier, som Friserne i Fællesskab havde vundet over en dansk Konge, styrkede deres Mod og Frihed, og en Tid lang udredede de end ikke de sædvanlige Skatter til Kronen. Brodermorderen Abels Slægt, blev, som bekjendt, udelukket fra den danske Throne, men holdt sig som Hertuger i Sønder-Jylland under idelige Stridigheder med deres Lehnsherrer, Kongerne af Stammens yngre Linie, i 120 Aar, indtil begge Linier samtidig uddøde paa Mandssiden.

Under disse Stridigheder viste Friserne sig i det Hele af Had til Kongehuset Hertugerne hengivne, uagtet disse nedstammede fra den Konge, som de havde fældet. Hertugerne søgte ogsaa at benytte sig af denne gunstige Omstændighed til at bringe Friserne fra Kronen under deres Helhed, men det vilde ikke lykkes; ved et Forlig i Horsens d. 9de Aug. 1313 imellem Hertug Erik og Kong Erik Menved maatte Hertugen afstaae fra alle Fordringer paa Friesland.

Det næste Aar paabød den nævnte Konge Indbyggerne i Horsbøl og Bøking Herreder forskellige Indretninger, fornemmelig Opførelsen af en ny Dæmning, som havde til Hensigt at sikkre Kongen uhindret Adgang til disse Herreder fra Landsiden, og sluttede et Forsvarsforbund med Ditmarskerne, Frisernes fra Valdemar Seiers Tid fjendtligstemte Naboer mod Syd.

I Rigets Opløsnings-periode under Kong Christoffer II. maatte denne Konge ved Forliget i Kiel d. 10de Januar 1332 overlade Friserne ("des Kuninges Fresen") som Pant til Grev Geert den Store og hans Arvinger.

Holstenernes Aag hvilede tungt paa alt Danmarks Folk, og efter Kongens Død fandt derfor hans ældste dalevende Søn Prinds Otto i Sommeren 1333 let Tilhold hos Friserne *), men han laae under for den mægtige holstenske Greve paa Tapheden, ved Viborg det næste Aar.

*) Indbyggerne i Pelvorm, Bøking og Horsbøl Herreder udstedte d. 18de Juni 1333 et Brev, hvori de lovede at være Otto hulde og troe og aldrig skilles fra ham, hverken i Lykke eller Ulykke.

Da Ottos yngre Broder Valdemar (Atterdag) 1340 havde besteget Thronen, rigtignok uden Land, men med den bestemte Villie igjen at samle sit adsplittede Fædrenerige, hvilket han, som bekjendt, udførte med stor Klogskab og Dygtighed, kom Touren ogsaa snart til Friserne, som i 14 Aar ikke havde betalt de dem paahvilende Afgifter til den danske Krone. I Forening med sin Svoger Hertug Valdemar af Sønder-Jylland og understøttet af Kjær Herreds Beboere slog han 1444 Indbyggerne i Bøking Herred ved Langsundtoft (nu Langstoft), og nødte dem til d. 8de Aug. s. A. at udstede en Underkastelsesact sammesteds.

Denne Seier bragte ogsaa de andre Kongefrisere til Lydighed, men kun for en kort Tid, thi de kunde ikke finde sig i Tabet af Friheden, hvortil de vare blevne vante under de foregaaende kraftesløse Konger, og Valdemar Atterdag maatte derfor gjentagne Gange gjøre Tog imod dem; saaledes tugtede han dem atter 1354 og nødte dem til at betale en stor Pengebøde og stille Gidsler; 1359 sendte han sin krigserfarne Ridder Valdemar Zappy som Staller mod Horsbøl Herred, der da var i Oprør, men strax maatte underkaste sig og udstede et Brev, hvori det forpligtede sig til at være Kongen og hans Arvinger samt Zappy og enhver følgende kongelig Staller tro og lydlig; endelig gjorde Valdemar i Februar 1374 sit sidste Tog mod de eiderstedske Frisere, som vægrede sig ved at betale Skat, men bleve fuldstændig undertvungne og meget haardt behandlede.

Men ved denne berømmelige Konges Død i det næste Aar trak nye Uveirskyer op over Danmark, da der ikke var udnævnt nogen Thronfølger; de holstenske Grever, som besatte Sønder-Jylland, gjorde ogsaa Fordring paa Herredømmet over de kongelige Frisere, og lode sig hylde for sig og deres Arvinger af Indbyggerne i Bøking Herred i Januar 1377; og Dronning Margrete, der bestyrede Riget i sin Søns Mindreaarighed, og 1386 saae sig nødt til at forlehne den holstenske Greve Gerhard VI. med Slesvig, maatte ved samme Leilighed ogsaa foreløbig afstaae ham de til Kongeriget hørende frisiske Herreder, hvilket stadfæstedes ved en følgende Fredsslutning i Vordingborg 1392.

Imidlertid plagedes Friserne af indre Tvedragt, idet to Partier med Agge og Rickels i Spidsen stode fjendtlig imod hverandre og forstyrrede al Orden og Sikkerhed, hvorfor Indbyggerne i Edoms og Beltring Herreder maatte 1398 ynkelig bede Hertug Gerhard om at tage sig af dem; ogsaa lede de meget af de under Navnet Fetaliebrødre bekjendte Sørøvere, som paa den Tid hjemsøgte de nordiske Have og Kyster.

I den usædvanlig strenge Vinter 1399 - 1400 gjorde Hertug Gerhards Broder Grev Albert et heftigt Angreb paa Eidersted og Nordstrand, men Friserne gik dog af med Seieren efter en blodig Kamp.

Da Hertug, Gerhard var omkommen paa et Tog mod Ditmarsken 1404, søgte Dronning Margrete at benytte Leiligheden til igjen at komme i Besiddelse saavel af Hertugdømmet som af de frisiske Herreder, og det lykkedes hende saavidt, at Enkehertuginde Elisabeth allerede 1405 gav Afkald paa Friserne, idet hun

opfordrede Kongens Frisere, som de udtrykkelig benævnes i Brevet, til at underkaste sig Dronningen.

Men denne Besiddelse forblev ikke længe uomtvistet.

I Aaret 1410 udbrød den langvarige Krig mellem Danmark og Holsten om Sønder-Jylland, i Begyndelsen af hvilken den store Dronning døde i October 1412 og efterlod Statens Roer i sin uduelige Fostersøn Erik af Pommerns Hænder. Denne havde begyndt Krigen med i Juli 1410 at sende en Hær ind i de frisiske Geestherreder, hvorfra den bortførte stort Bytte, men paa Tilbagetoget til Flensborg blev den d. 12te August 1410 ved Egebæk angreben af den holstenske Greve Adolf af Pinneberg og Friserne og leed et stort Nederlag.

1414 underkastede de eiderstedske Trelande sig de holsteenske Grever, og Friserne ydede disse under hele Krigen den kraftigste Bistand, saa at de væsentlig bidroge til, at Slesvig blev ved Holsten, hvorfor ogsaa jevnlig kongelige Tropper rykkede ind i de frisiske Herreder, men næsten stedse bleve slagne og tilbagedrevne, ligesom Friserne ogsaa 1416 stormede og sløfede Fæstningen Frisenborg, som Kongen Aaret iforveien havde anlagt ved Trenen for at holde dem i Afskjed og afskjære al Forbindelse mellem Slesvig og de frisiske Herreder.

Imidlertid førte Eiderfriserne i Aarene 1414 - 17 en høist ødelæggende Krig med Ditmarskerne, med hvilke Erik af Pommern 1409 havde sluttet Forbund ligesom i sin Tid Erik Menved; Anledningen til Krigen var, at 4 anseete Ditmarskere vare blevne falskelig anklagede af Eiderstederne for Hestetyveri og henrettede uden ordentlig Procesførelse.

Hele Kirkesogne gik i disse sørgelige Krigsaar op i Luer, medens de øvrige maatte frikjøbe sig for Ødelæggelsen ved en stor Brandskat, saa at disse Landskabers tidligere Velstand for en Tid ganske gik tilgrunde. Kun det østligste Kirkesogn i Eidersted, Koldenbüttel, havde dets Beliggenhed forskaanet for Ditmarskernes Ødelæggelser og Udpresninger.

Keiser Sigismunds Kjendelse af 28de Juni 1424, der tildømte Kongen saavel Hertugdømmet Slesvig som samtlige frisiske Herreder, blev saa lidet paaagtet, at endog Sild og Østerherred paa Før, som Kongen hidtil havde haft i Besiddelse, sluttede sig til de øvrige frisiske Landskaber under Holstenerne, og ved Freden i Vordingborg d. 15de Juli 1435, som endte den 25-aarige Krig, maatte Erik af Pommern overlade til Grev Adolf VIII. saavel Slesvig i det Hele som de frisiske Udlande, blot med Undtagelse af Vesterherred paa Før (hvortil Amrom) og Nordspidsen af Sild (List) - det Eneste af Udlandene, der ikke var under Holstenernes Herredømme, og som siden den Tid endnu hører til Kongeriget Danmark.

Imidlertid havde Friserne under Krigen ogsaa sørget for at sikre sig deres gamle Rettigheder og Friheder ukrænkede af deres nye Herrer, og saavel de eiderstedske Trelande som Syvherrederne i Forbindelse med Sild og Østerland-

Før havde 1426 ifølge Forhandlinger med Hertugen udstedt Statuter indeholdende de væsentligste af deres gamle Retsvedtægter; ogsaa sit saavel Eidersted 1454 et Frihedsbrev af Hertug Adolf VIII., som de nordstrandske Herreder 1460 et lignende af Kong Christiern I., der i dette Aar var kommen i Besiddelse af Slesvig og Holsten efter sin nysnævnte Morbroders Død.

Under Striden mellem denne Konge og hans Broder Grev Gerhard af Oldenburg, som han havde indsat til Statholder i Slesvig og Holsteen, sluttede Friserne sig til den Sidste; Kongen drog imod dem, slog dem ved Husum, der var Oprørets Hovedsæde, 1472 og tugtede dem strengt; saaledes blev Stalleren Eblef Knudsen paa det grueligste henrettet.

1470 forskrev Christiern I. Tønder-Slot og Amt med de til samme hørende 4 frisiske Herreder Bøking, Horsbøl, Førøsterherred og Sild som Pant til Amtmanden i Tønder Henning Pogwisch; men da han og hans Sønner skaltede og valtede som de værste Tyranner og idelige Klager indløb til Kongen over deres Grusomhed, blev han 1479 afsat og fordrevet, skjøndt Brevet indeholdt den Bestemmelse, at Pantet ikke maatte fratages ham, førend Pantesummen var betalt.

Ved Hertugdømmernes første Deling 1490 bestemtes, at Nordstrand skulde høre til den kongelige Deel, de øvrige frisiske Herreder til den hertugelige; men da Hertug Frederik troede sig forurettet ved Delingen, overlod Kong Hans ham strax derefter tillige Nordstrand.

I det uheldige Ditmarskertog 1500 vare ogsaa Friserne med og deelte den øvrige Hærs sørgelige Skjebne. Ved den anden Deling 1544 kom Nørregoesherred til den kongelige Deel, Eidersted til den gottorpske Deel og Syvherrederne til den Haderslevske, men da denne igien deelt 1581 efter Hertug Hans's Død, kom ogsaa disse til den gottorpske Deel.

Saaledes vare fra nu af alle de frisiske Udlande samlede under een Landsherre, den holsten-gottorpske Hertug; 1713 kom de tilligemed den øvrige gottorpske Deel af Slesvig under den danske Krone.

Foruden Kampen for deres Selvstændighed med de danske Konger maatte Friserne udholde en anden farligere Kamp. Kampen for deres Tilværelse, der stedse truedes af det mægtige Vesterhav.

Et Marsklands Omfang og Form er stedse underkastet Paavirkning af det omgivende Hav og de gennemstrømmende Floder. Dette har i en endnu høiere Grad end de fleste andre Steder været Tilfældet med Nordfriesland. Drager man en Linie fra Skallingen, lidt vesten for Sild og Amrum til Eidersted Vestkyst, har man omtrent Grændsen for Sønder-Jylland og Nordfriesland tidligste Vestkyst.

Deelwise Sænkninger af Landet, hvis Spor sees i de havdækkede Levninger af Skove og Moser, samt derefter den cimbriske Vandflod og endnu senere talrige Stormfloder have af de ca. 50 kvadrat Mile, der i hiin fjerne Tid vare beliggende mellem den betegnede Kyst og de nuværende Fastlandsdiger, kun efterladt knap 8 kvadrat Mile i de langs Kysten liggende Øer og Halliger og af disse høre igjen kun 5 - 6 kvadrat Mile til det frisiske Land.

Hvad der er tilbage af det øvrige Land, har ved Havets stadige ødelæggende Indflydelse mistet sin tidligere Høide og bliver i sin nuværende Tilstand overskyldet af den daglige Flod. Disse store Flader, der strække sig ud i Vesterhavet til den gamle Fastlandsgrændse, udgjøre de saakaldte "Vatter" ("Wattern"), og Muligheden af, ved Havets frugtbare Afsætning atter i Tidernes Løb at hæve disse over den daglige Flodhøide og igjen at gjøre dem skikkede til Dyrkning og Beboelse, er Alt, hvad der er levnet os af disse frugtbare undergaaede Landstrækninger.

Allerede Oldtidens Forfattere omtale Marsklandene ved Nordsøen, og beskrive deres Tilstand dengang omtrent som den endnu er paa Halligerne, Plinius beretter, at Husene vare byggede paa høie Værker, saa at de, naar Havet steg over den daglige Vandstand og oversvømmede det flade Land laae ganske isolerede som Skibe paa Havet. Marsken var altsaa dengang beboet, men endnu ikke inddiget, og da den af den Grund under Stormfloderne ikke frembød nogen Modstand af Betydenhed, var den i disse ikke udsat for pludselig Bortskylning. Men fra den Tid vi have Efterretninger om disse Egne i vor egen Historie (ca. 1000), findes Marsken inddiget. Saxo beretter, at Landet beskyttedes mod Havet ved Diger, at det var rigt paa Korn og Kvæg, men leed meget af Oversvømmelser, og laae navnlig om Vinteren jevnlig under Vand, saa at det kunde befares med Baade; det var altsaa lave Diger, maaskee kun Sommerdiger, der ikke vare beregnede paa at afholde Vintermaanedernes høie Stormfloder, ligesom Digebygningskunsten i det Hele i tidligere Aarhundreder stod paa et meget lavt Trin.

Beboerne maatte derfor ogsaa i Kampen med Naturen stadig bukke under; thi vel var der ved Digerne sat en Dæmning for Havet, men dermed ogsaa givet det Leilighed til at gjennembyrde denne, og ved den store Voldsomhed, hvormed dette skete, tillige at bortrive det bagvedliggende Land. Havet kunde nu ikke mere i høie Stormfloder frit udbrede sig over de vitudstrakte Flader og derved svække sin Kraft; det stuedes op og koncentrerede sit Angreb der, hvor Digets svage Punkter havde ladet det aabne en Giennemgang. Dette gav ofte Anledning til, at hele Strækninger maatte priisgives for Havet, idet Diget blev flyttet længere ind, og det udenfor liggende Forland, der aldeles overlodes til sig selv, bortskyldedes lidt efter lidt af den forbiløbende Flod- og Ebbestrøm.

Marskens Bortskylning efter en større Maalestok er derfor upaatvivlelig begyndt samtidig med, at Inddigning blev almindeligere, og var allerede skredet vidt frem, da vi første Gang erholde en nogenlunde fuldstændig Efterretning om Marskens Udstrækning i den ovennævnte Fortegnelse over Udlandene, som Valdemar II.'s Jordebog indeholder (1231 *).

*) Joh. Mejer har, som bekendt, i Danckwerths Beskrivelse givet et Kort over Nord-Frisland henført til Aar 1240, hvilket viser et Areal af 40 - 50 kvadrat Mile. Foruden flere Ældre har J. N. Schmidt (Annaler for nordisk Oldkundighed og Historie 1851) underkastet dette Mejerske Kort en nøie Kritik, og har han derefter selv givet et Kort over Landet henført til samme Tid. Sammenligner man J. N. Schmidts Kort fra 1240 med Videnskabernes Selskabs for 1852 faaer man for de frisiske Udlande i omtrentlige Angivelser følgende Resultat:

Resultat:	1240.	1652.
Sild.....	6 □ DR	1 ³ / ₅ □ DR
Før og Aurum.....	4 ¹ / ₂ —	1 ³ / ₅ —
Horsbøl (Biding) og Bøfing Ø.....	3 ¹ / ₂ —	4 ⁴ / ₅ —
Nordstrand (og Halligerne).....	10 —	2 ¹ / ₂ —
Eiderstedt.....	6 —	6 —
	30 □ DR.	16 ¹ / ₂ □ DR.

Samtidig med, at Digerne fik noget større Modstandskraft, begyndte altsaa de fordærlige Oversvømmelser, der i Tidens Løb berøvede Nordfriesland en stor Deel af dets frugtfrugtbareste Egne; men gennem disse vandt man ogsaa den Erfaring, der nu ligger til Grund for Forsvaret mod Havet. De kom med kortere eller længere Mellemrum, og ødelagde, hvad Havets Angreb, utilstrækkelige Forsvarsmidler og Beboernes Sorgløshed langsomt havde ladet modnes til Undergang. Efter en saadan Katastrophe var man atter i lang Tid sikker; thi hvad der havde bestaaet denne Prøve, var det Bedre og mere Holdbare. Man fik da Leilighed til igjen at blive tryk, og Havet fortsatte dog uafbrudt sit Angreb, indtil paany en heel Landstrækning var forberedt til Undergang i den første overordentlige Havflod, der indtraf.

Fra Begyndelsen af det 11te Aarhundrede haves Efterretninger om indtraadte Digebrud og Oversvømmelser, og fra den Tid berettes regelmæssigt om saadanne, af hvilke de mærkeligste og meest ødelæggende her skulle anføres.

I Aarene 1204 og 1218 gik flere Sogne under, og i sidstnævnte Aar blev Nordstrand rimeligviis skilt fra Lundenberg Herred (Dannelsen af et Sund mellem Nordstrand og Søndergøes Herred tør man vistnok henlægge til en senere Vandflod).

Den 16de Januar 1300 indtraf den overordentlige Havflod, der efter Beretningerne gik 4 Alen over de høieste Diger, og hvis mærkeligste Resultat var, at den rige By Rungholt med 7 andre Kirkesogne i Edoms Herred gik under; 7600 Mennesker skulle her være blevne begravede i Bølgerne. Ogsaa Biriks og Pelvorm Herreder hærjedes; mange Koge med deres Kirker og Huse skylledes bort, og Landet adsplittedes i Halliger, der paa enkelte nær snart igjen forsvandt. Igjennem 21 større Digebrud strømmede Havet ind i Marsken og udbredte Ødelæggelse overalt.

I det 14de Aarhundrede, som ogsaa ved Pest, Dyrtid, ødelæggende Krige og andre Ulykker var en høist sørgelig Periode for Nordfrisland, fulgte flere fordærlige Oversvømmelser efter hverandre og efterlode Digerne i en ynkelig Forfatning; de voldsomste Vandfloder indtraf d. 31te Decbr. 1354 og Natten mellem 8de og 9de Septbr. 1362, fortrinsviis kaldet "de grote Mandrenkelse." Sidstnævnte Oversvømmelse, der ligesom Vandfloden af 1300 var Aarsag til

mange Sognes Undergang, fuldendte, hvad denne havde begyndt, og saaledes gave disse to Stormfloder Marsken, fuldkommen forandrede Forhold.

Som den var efterladt af dem, holdt den sig i det Hele til 1634, da der atter indtraf en Stormflod, som forandrede den hele Tilstand. Vel var Marsken i dette Mellemrum ikke uden Tab af Land - tvertimod maatte snart her en Kog opgives, snart der en Kirke nedlægges; men denne Periode var dog uden gennemgribende Katastrofer og tildeels uden det uhyre Tab af Menneskeliv, som karakterisere de tidligere nævnte Oversvømmelser.

Enkelte Dele af tidligere bortskyllede Strækninger vare endog i denne Periode paany blevne modne til Inddigning og virkelig inddigede; saaledes var hele det nuværende Viding Herred blevet inddiget og fra en Ø forvandlet til Fastland ved den bagvedliggende Gudskogs Inddigning; ligeledes var hele Eidersted gjort landfast og Eideren anviist sit nuværende Løb - en Forandring, der væsentlig maatte bidrage til denne Landsdeels Sikkring.

Blandt de betydeligere Oversvømmelser i denne Periode kan nævnes den, som d. 1ste Novbr. 1436 gav et Forspil paa, hvad der senere skulde skee, idet den brød igjennem nord for Pelvorm og skilte denne Ø fra det øvrige Nordstrand; Landet voxede imidlertid atter sammen, og Diget sluttedes paany udenom hele Nordstrand.

Den 17de April 1446 overgik Marsken en stor Vandflod, der navnlig i Eidersted ødelagde Digerne i den Grad, at Beboerne i de fleste Sogne af Regjeringen maatte tvinges til at gjenopbygge dem.

Den 2den Novbr. 1532 var atter en Hjem søgelsesdag, og alle Marsklände oversvømmedes; Havet skal i Tønder Kirke endog have staaet 3 Alen høit, og afstedkom stor Skade.

Saavel denne Vandflod som en følgende Natten mellem d. 1ste og 2den Novbr. 1570 kostede en stor Mængde Menneskeliv.

Ogsaa i Aarene 1612 - 18 forekom hyppige høist ødelæggende Oversvømmelser.

Endelig indtraf d. 11te October 1634 om Aftenen Kl. 9 den sidste af de voldsomme Oversvømmelser, som navnlig overgik den store skjønne Ø Nordstrand. Havet styrtede i Løbet af en Time gjennem 44 Digebrud ind over Landet, og bortrev hele det gamle Beltring Herred. Ikke alene Nordstrand, hvor over 6000 Mennesker omkom, var ramt; ogsaa alle de øvrige Marsklände havde lidt overordentligt og forvandt først seent denne Ulykke. Man regner, at ca. 10,000 Mennesker omkom i de slesvigske Marsklände, og dette maa være tilstrækkeligt til at give et Begreb om de Tab paa rørligt og urørligt Gods, som denne Flod forøvrigt forvoldte.

Kort før Aaret 1634 var Nordstrand blevet opmaalt, og dets Areal havde udgjort over 40,000 Dagslet, medens det nuværende Pelvorm og Nordstrand kun udgjøre tilsammen ca. 11,000 Dagslet (heri dog ikke medregnet Forlandene).

Hele Landet laae nu uden Diger, tildeels adsplittet i Halliger; men det lykkedes dog Pelvormerne, hvor Marsken var noget høiere, atter at faae Diget sluttet om deres Jorder, Nordstrand derimod kunde ikke hjælpe sig selv; det blev overladt til indkaldte Fremmede, der 1656 bragte en Inddigning istand, medens de oprindelige Beboere mistede deres Ret til Landet.

Denne Havflod var den sidste, der i større Grad bidrog til at give Marsklandene deres nuværende Udseende. De, der siden den Tid ere forefaldne, have vel afstedkommet Skade; men det Land, som derved er gaaet tabt, overveies dog langt af de store Strækninger, der i de sidste to Aarhundreder paany ere indtagne indenfor Fastlandets Digelinie.

Ofte gjennebrød Havet Digerne og fordærvede Jorden i Kogene, Men snart seirede Landets naturlige Frugtbarhed, og atter var Marsken det samme rige Korn- og Græsland som forhen. Hvad Havet havde maattet ødelægge paa Grund af den utilstrækkelige Modstand, som Mennesket ved sin Indgriben i Naturens Gang havde sat, det søgte det atter at give tilbage; thi den Aarsag, der tidligere havde bragt Marsken til at fremstaae, var endnu bestandig virksom, og nye Forlande voxede ud fra de tilbageblevne Landstrækninger.

Af de paafølgende Stormfloder, der vare forbundne med Oversvømmelser, maae især fremhæves de fra Aarene 1714 - 17; Vandet skal endog i den Vandflod, der indtraf Julenat 1717, have staaet en Alen høiere i Husene end 1634. Mange Mennesker omkom, men der bortskylledes dog ikke Land i nogen større Udstrækning.

Den 25de Februar 1718 og d.31te Decbr. 1720 indtraf atter høie Stormfloder, og kun enkelte af alle Fastlandets Koge bleve forskaanede for Oversvømmelse.

Lignende Ødelæggelser anrettede Stormfloderne d. 7de Octbr. 1756, d. 11te Decbr. 1792, d. 3die Marts 1793, d. 26de Januar 1794, Natten mellem d. 3die og 4de Februar 1825, hvilken sidste fornemmelig hærjede Pelvorm, saa at den der anrettede Skade ansloges til 288,000 Rd., o. fl.

For at sikre Landet mod Oversvømmelser opførtes tidligt Diger, der imidlertid først senere gave Anledning til egentlige Digecommuners Opkomst. Oprindelig sørgede hver Kog for sig, og naar en Stormflod havde ødelagt dens Dige, var der ikke Tale om at erholde Hjælp fra Naboerne. Da imidlertid Havets vedvarende Angreb paa Landets Kyster bragte Digerne i større Fare, sluttede forskjellige Koge sig sammen i saakaldte Digebaand, hvis Opgave det var ved forenede Bestræbelser at afværge den fælleds Fare, og Landets Regjering gav

tillige Bestemmelser, der tilsigtede at ordne Digevæsenet paa en betryggende Maade.

Saaledes opkom Aar 1517 den saakaldte Spadelandsret, der 1520 blev bekræftet af den daværende Hertug Frederik. Senere lod Kong Christian III. denne Samling af Vedtægter revidere af kyndige Fagmænd og 1557 udgaae som almeengyldig Lov i Digesager. Man trængte imidlertid snart til mere specielle Lovbestemmelser end Spadelandsretten indeholdt, og navnlig for Eidersteds Vedkommende udkom 1582 et Digereglement, som fornyedes og udvidedes ved det nye Digereglement af 1595 og gjaldt indtil Begyndelsen af dette Aarhundrede, da den nuværende Digeforfatning indførtes ved Almindeligt Digereglement af 1803.

Herved deelttes Marsken i forskjellige Digebaand, indenfor hvilke de enkelte Communer havde Krav paa gjensidig Understøtelse, og for hvert af disse Digebaand udkom 1805 særskilte Reglementer. Denne Digeforfatning har viist sine gavnlige Følger ved atter at bringe Landets Digevæsen i en betryggende Tilstand, efterat Stormfloderne i Slutningen af forrige Aarhundrede paa de fleste Steder havde bragt Kogene i en mislig Stilling.

Tønder Amt bestaaer af en Deel af det gamle Ellæm Syssel (see foran S. 8) og af den nordlige Deel af de frisiske Udlande, saaledes som disse ved tidligere Landtab og senere Landdannelser i Tidens Løb have formet sig.

Successive vare disse Landsdele henlagte, under Tønder-Slots Lehn eller Fogderi, af hvilket senere dannedes Tønder Amt. Under Tønder-Slot hørte ogsaa Lundtoft Herred, men dette blev i det 14de Aarhundrede pantsat til Herrerne paa Søgaard, og først 1498 kom en Deel af samme, det nuværende Lundtoft Herred, tilbage under Lehnet.

Ved Delingen 1581 blev Tønder lagt til den gottorpske Andeel. Ved Fordelingen 1702 af det biskoppelige Amt Schwabsted erholdt Tønder Amt 29 Plove.

1722 forenedes med Amtet de af Regjeringen købte Godser Kogsbøl med Søndergaard og Solvig. (tilsammen 97 1/2 Plove), der dog vedbleve at danne egne Communer.

Ved Fordelingen af Domcapitelsdistrictet i Aaret 1777 kom Fogderiet Stedesand (24 Plove) og Fogderiet Haksted (20 Plove) under Amtet, og dertil lagdes ogsaa til samme Tid Fogderiet Karlsvraa (16 Pl.), som tidligere laae til Morkjær-Amt. Endvidere blev Amtet forøget 1785 med 2 5/32 Plove af det tidligere til Bredsted hørende Stiftsfogderi Bordelum og 1796 med 9 27/32 Plove af Godset Lindeved.

En Deel af Bønderby i Møgeltønder Sogn, som hørte til Hviding Herred, blev 1835 henlagt til Tønder Herred, Tønder Amt. Derimod er allerede i Aaret 1669 aftraadt 3 Plove fra Amtet til Byen Tønder, ligesom Amtet ogsaa ved Octroieringen af flere Koge har tabt Arealer til disse.

Den største Formindskelse leed dog Amtet, da Lundtoft Herred, en Deel af Bjolderup Sogn og en Deel af Landsbyen Borup i Varnæs Sogn i Aaret 1850 henlagdes til Aabenraa Amt. Samtidig hermed blev Løgumkloster Amt, der indtil da var henlagt under Amtmanden i Aabenraa, forenet med Tønder Amt til eet Amtmandskab. Ifølge Bekjendtgørelser af 16de Septbr. 1850 (i Henhold til Allerhøieste Resol. af 9de Octbr. 1808) og af 29de Novbr. 1852 er til Amtmanden over Tønder Amt overdraget visse Overøvrighedsfunctioner for Byen Tønders Vedkommende.

Ved Patent af 3die Juni 1853 beskikkedes Amtmanden over Tønder Amt til Kongelig Commissair for de adelige Godser Fresenhavn, Høgelund, Gaarde, Lilleborn, Boversted, Bølsbøl. Kjærherred, Klægsbøl og Toftum (ved Patent af 8de Octbr. 1861 tillige for Stoltelund) samt for de indenfor Amtets Grændser beliggende octroierede Koge.

Da **Gudskogen** *) er beliggende i flere af Tønder Amts Herreder, medens en Deel af samme endnu ikke er indordnet under Herredsinddelingen, samles her til en Oversigt nogle historiske og statistiske Efterretninger om denne.

*) Kaldes ogsaa i Modsætning til den saakaldte "Gamle-Gudskog," eller "Kjærherreds Gamle Gudskog" "Ny-Gudskog." Om Gamle-Gudskog see S. 153 og 162.

Gudskogen deles i Kjær Herreds Gudskog, Viding Herreds Gudskog, Bøking Herreds Gudskog, den nye Interessent-Gudskog samt endelig den Statskassen tilhørende Gudskog eller den Kongelige Gudskog. Disse Underafdelinger af Gudskogen have ikke faste Grændser, men de til samme hørende Jorder ligge spredte mellem hinanden. Hele Kogen blev inddiget i Aarene 1562 - 66 og blev der dengang af det inddigede Land tillagt Beboerne i Kjær-, Horsbøl- (nu Viding-) og Bøking Herreder 10,093 Dagslet, hvorimod Resten af Landet ca. 5000 Dagslet tilligemed Alt, hvad der dengang endnu stod under Vand, tilfaldt Regjeringen.

Medens de Herrederne tillagte Andele fik Navnene Kjær Herreds Gudskog, Viding Herreds Gudskog og Bøking Herreds Gudskog, dannedes der af Regjeringens Andeel igjen den nye Interessent-Gudskog og den Kongelige Gudskog. Regjeringen solgte nemlig i Aaret 1643 2250 Dagslet til et Interessentskab og bære disse Jorder Navn af Interessent-Gudskogen eller den nye Interessent-Gudskog. Resten af Regjeringens Gudskogsjorder afhændedes i Aaret 1709 til et andet Interessentskab for en aarlig Afgift af 1768 Rd. forhenv. Courant, men maatte, efterat den nævnte Afgift i flere Aar ikke var bleven berigtiget, i Aaret 1723 igjen overtages af Regjeringen og ere disse Jorder derefter indtil nu forblevne Statseiendom. Den Kongelige Gudskog har i Tidens

Løb ved Hjælp af en bedre Vandafledning m. m. faaet en betydelig Tilvæxt og udgjør samme ifølge en fornylig foretagen Opmaaling nu 3358 Dagslet Land.

Hvad nu de for disse Gudskoge gjældende judicielle, administrative og andre Forhold angaae, da have Kjær-, Viding- og Bøking Herreders Gudskoge altid været Dele af de resp. Herreder.

Den nye Interessent-Gudskog og den Kongelige Gudskog dannede derimod fra Begyndelsen af selvstændige Distrikter og ere disse Koge heller ikke ved den nye Ordning af Justitsvæsenet m. m. i Aaret 1854 blevne henlagte under de tilgrænsende Herreder.

Den nye Interessentkog har ifølge Allerhøieste Resolution af 15de Januar 1755 en særegen Skyld- og Panteprotokol og desuden en egen Ret in causis reibus, bestaaende af 6 af Tønder Amthuis blandt Interessenterne valgte Raadmænd og en Actuar, hvilken Rets Competence ved et Circulaire af 10de Decbr, 1833, efterat imidlertid flere Familier havde bosat sig i selve Kogen, udvidedes til alle ordentlige borgerlige Retstrætter og Fallitsager. Ved bemeldte Circulaire af 1833 blev det ligeledes anordnet at summariske Sager skulle behandles af Amthuset.

I Kriminal- og Politisager maa denne Kog, da den, som ovenfor bemærket, i 1854 ved Ordningen af Justitsvæsenet ikke blev indlemmet i noget Herred, endnu ligesom tidligere staae under Tønder Amthuis. Om Udøvelsen af den frivillige Jurisdiction haves ingen Bestemmelser. Kogen har forøvrigt, skjøndt den ikke er forsynet med nogen Octroi og altsaa ikke hører til de octroierede Koge, sin egen Inspektør, men dennes Functioner indskrænke sig væsentlig kun til den ham midlertidig overladte Oppebørsel af den af Kogen svarende Landskat samt til Digefogedforretninger.

Med Hensyn til Skole- og Fattigvæsen er et betydeligt Areal af Interessentkogsjorderne henlagt under de tilgrænsende Sogne i Viding Herred, og vil der blive truffet Foranstaltninger til at henlægge Resten under Bøking og Kjær Herreder.

Ogsaa den Statskassen tilhørende Gudskog staaer under en Inspecteur, som udnævnes af Hs. Majestæt Kongen. Dennes Virksomhed indskrænker sig imidlertid til Varetagelsen af Statskassens oeconomiske Interesser; han besørger Jordernes Bortforpagtning og Oppebørselen af Forpagtningsafgifter.

Om Kogens judicielle Forhold incl. Udøvelsen af den frivillige Jurisdiction haves ingen Bestemmelser, kun maa denne Kog, der ligesom den nye Interessent-Gudskog ved Justitsvæsenets Ordning i Aaret 1854 blev forbigaaet endnu ligesom tidligere staae under Tønder Amthuis i summariske Civilsager samt i Kriminal- og Politisager. Summariske Sager ville imidlertid kun sjældent forekomme, idet Kogen kun beboes af ganske faa Familier.

Med Hensyn til Skolebidrag er denne Kog hidtil ikke fordeelt Mellem de tilgrænsende Skoledistricter, men udreder den Kongelige Kasse dog faste aarlige Bidrag til disse Districter.

Sluttelig bemærkes endnu, at der i den sidste Tid er foretaget Skridt, som tilsigte en Fordeling af den nye Interessent-Gudskog og den Kongelige Gudskog under de tilgrænsende Sogne og Herreder.

Om Gudskogen see Neues Staatsb. Mag. II. S. 603- 5.

Som nogle af de vigtigste Skrifter betræffende Nordfrieslands Historie nævnes:

C. Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der Herzogthümer Schlesw. u. Holst., med dertil hørende Kort af J. Mejer, 1652.

U. Heimreich: Nordfrisische Chronik, Schlesw. 1668; samme udgivet af Falck, Tønder 1819.

Zufätze zu Heimreichs nordfr. Chronik i Staatsb. Mag. IV. S. 648 ff.

Ueber den Ursprung der Friesen auf der Westküste von Schleswig, i Schl.-Holst. Prvb. VII. S. 245 ff.

Outzen: Forschungen zur genaueren Prüfung der beiden alten topographischen Kirchenverzeichnisse und der Mejerschen Karten von Nordfriesland i Staatsb. Mag. VI. S. 126 ff. og 333 ff. Denne Materie findes ogsaa behandlet i Prov.-Ber. 1796, 1ste Hefte, S. 130 ff. og 3die Hefte S. 150, i Staatsb. Mag., 1ste Bind, S. 513 ff. og i 7de Bind, S. 792 ff.

Samme Forfatter: Ueber die älteste und neuere Geschichte unserer Nordfriesen, Kieler Blätter, V. S. 253 ff.

K. J. Clement: Die Lebens- und Leidensgeschichte der Frisen, insbesondere der Frisen nördlich von der Elbe. Kiel 1845.

A. L. J. Michelsen: Nordfriesland im Mittelalter, Schlesw. 1828. (Aftryk af R. Falcks Staatsb. Mag., VIII. Bd.)

Forchhammer: Tvende Afhandlinger om Forandringer af Terrainforhold m. m. i Marskerne, Neues Staatsb. Mag. II. S. 565 ff., VI S. 51 ff.

J. N. Schmidt: Undersøgelser angaaende Troværdigheden af Joh. Mejers Kort over Nordfrisland 1240 hos Danckwerth og Landets Tilstand i ældre Tid med tilhørende Kort, i Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie 1851, S. 161 - 214.

C. P. Hansen: Kronik der Friesischen Uthlande. Altona 1856.

C. Bruun; Om de slesvigske Marskøer og Halliger og Nødvendigheden af deres Vedligeholdelse, Kjøbenh. 1858. (Særligt benyttet ved Fremstillingen om Oversvømmelserne paa Vestkysten.)

Literatur henhørende til Beskrivelsen af Tønder Amt:

C. Danckwerths Landesbeschreibung der Herzogthümer Schlesw. und Holst., 1652, S. 84 - 89.

A. F. Büsching: Kurzgefasste Staats-Beschreibung der Herzogth. Holstein und Schlesw. 1752, S. 151 -156.

V. Pontoppidans Danske Atlas VII. 1781, S. 244 - 362.

J. F. Hansen, Vollständige Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig. 1770 S. 362 - 414.

A. Niemann, Handbuck der schleswig-holsteinischen Landeskunde. topograph. Th. I. 1799, S. 47 - 121.

H. N. A. Jensen, Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig. II. 1841, S. 353 - 570.

I. v. Schröder, Topographie des Herzogthums Schleswig, 2te Aufl. 1854.

J. N. Schmidt. Slesvigs Land og Folk. 1852. S. 219 - 247.

(U. A. v. Holstein) Ausführliche cameraliftische Beschreibung des Amts Tøndern.

Zuverlässige Nachricht von der Gerichtsverfassung des Königlichen Amts Tøndern, i Provinzialb. I. S. 437 - 444.

G. Hansen, Statistische Mittbeilungen über nordtiefische Districte, Neues Staatsb. Mag. III. S. 439 - 499.

Samme: Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig, 1stes Heft die Küstenstrecke von der Brede Aue bis zur Wid Aue. 1832.

Tønder,

den nordøstligste Kjøbstad i Slesvig, ligger paa Gestens yderste Bred ved Vidaaen, ca. 1 1/2 Miil fra Vesterhavet, under 54° 56' 16" nordlig B. og 3° 42' 23" vestlig L., ca. 34 Mile vest sydvest i lige Linie fra Kjøbenhavn, ad Landeveien 6 Mile syd sydøst for Ribe, 8 1/4 Mile nord nordvest for Husum, 6 Mile vest nordvest for Flensborg og 5 3/4 Mile vest sydvest for Aabenraa.

Aaen, der løber syd for Byen, de græsrigge Marskenge, der næsten paa alle Sider omgive denne, samt de store Haver med anseelige Træer, hvoraf den, omkredses, give et venligt Billede, hvilket hæves end mere ved de talrige Kvæghjorde, der opfylde Engene; det fra Gesten nedstrømmende Vand forandrer imidlertid ved Vintertid væsentlig Udseendet af Byens Beliggenhed, idet Engene da oversvømmes og Byen ofte synes at ligge ligesom i en Indsø.

Byen er indeelt i 4 Qvarterer, har 2 Torve (Store- og Lille-Torv), der dog saaledes staae i Forbindelse med hinanden, at de kun ere at ansee som eet, 13 Gader og 4 Stræder; i de senere Aar ere ingen nye Gader anlagte, og Byen har kun udvidet sig lidet mod Vest.

Byen har 451 brandforsikkrede Grundeierdomme; paa Tønder Slots- og Frigrund, der med Byen danner et Politidistrict, men forøvrigt hører under Tønder Herred, ligge desuden 22 i Kjøbstædernes almindelige Brandkasse forsikkrede Grundeierdomme. Samtlige Bygningers Brandassurancesum var den

1ste April 1862: 787,160 Rd., (i 1848: 633,969 Rd.). De fleste Bygninger, navnlig i Hovedgaderne, ere opførte med Gavlen ud mod Gaden.

Byens Jorder bestaae af den egentlige Bymark, der har et Areal af 1241 Dagslet, efter Forordn. af 15de Decebr. 1802 skyldsatte for 1088 Skattetønder, og af 110 Dagslet saakaldte Recognitionsfrijorder, skyldsatte for 97 Skattetønder. Jorderne ere forlængst udskiftede; deres Taxationsværdi andrager 120,320 Rd.

I geistlig Henseende danner Byen Tønder med Slots- og Frigrunden et Kjøbstadsogn, Tønder Sogn, hvortil ogsaa regnes Cancelligodserne Hestholm og Meierholm samt Gaardene Dyrhuus og Gørrismark. Med Kjøbstadsognet er forenet et Landsogn (om dette see Tønder og Høier Herreder).

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Christkirken *), en smuk Bygning af røde Muursteen, opført 1591 - 92 i Spidsbuestil istedetfor den ældre St. Nicolai Kirke eller Capel, hvis Taarn bibeholdtes.

*) Christi salvatoris sacrum.

Kirken er indvendig med Taarn og Chor 82 Alen lang, 37 Alen bred og under Midtgangens Hvælving 23 1/4 Alen høi; 6 fritstaaende Piller dele Skibet i 3 Gange og bære Hvælvingerne; i det rummelige Chor er et af Bildhuggerarbeide forfærdiget Alter, prydet med Farver og stærk Forgyldning, der er skjænket til Kirken 1695 af Anna Jürgensen, Datter af en herværende Amtsskriver; Prædikestolen bærer Aarstallet 1586 og har altsaa allerede havt Plads i den ældre Kirke; anseeligt og rigt smykket Orgel; 11 Malerier og Epitaphier, sidstnævnte fornemmelig over Magistratsmedlemmer; af Malerierne er et, forestillende Christi Fremstilling i Templet, af afgjort Kunstværd.

Kirkens Taarn er, som foranført, blevet staaende fra den ældre Kirke; det blæste 1615 for endeel ned, atter igjen 1686, nedsloges af Lynild 1716 og tændtes igjen af Lynilden 25de Marts 1827, dog uden at derved skete synderlig Skade. Det er med sit Spiir 83 Alen høit og er synligt i en meget stor Afstand, saaledes paa Sild, ved Bov og ved Bredsted.

Kirkegaarden omkring Kirken er forlængst planeret og over Jorden sees intet Spor til Grave. Ved Kirken findes 3 Boliger for Præsterne og 1 Bolig for Degnen. En ny Kirkegaard er 1814 anlagt udenfor Byen.

Hospitalet, stiftet 1523 eller 1527 af Kong Frederik I., der skjænkede det afbrændte Dominicanerklosters Grund og Eiendomme til Oprettelsen af et Hospital til Ære for den Hellige-Aand.

Hospitalets Bygninger ere flere Gange afbrændte, senest 1725. 1731 opbyggedes det igjen med et lille Taarn, saaledes som det nu staaer. I Hospitalet findes en Bedesal, hvor Byens Præster afvexlende holde Gudstjeneste.

Hospitalet er bestemt til Underholdning for værdige Trængende af begge Kjøen, navnlig gamle Borgerfolk. For Tiden erholde 36 Personer, foruden fri Bolig, Linned, Belysning og Brændsel, fuld Kost og 26 Sk. ugentlig i Penge.

Ved Udgangen af Aaret 1861 eiede Hospitalet 250 Dagslet Land, 5 Smaahuse og en Capitalformue af 23,000 Rd.; desuden oppebærer det af det Popsenske Legat aarlig 200 Rd.; dets Gjæld er 8300 Rd. Hospitalet bestyres af Magistraten, under hvem en Hospitalsforstander er ansat.

Skolelærerseminariet, oprindeligt stiftet ved at Consistorialraad B. Petersen i Aaret 1786 skjænkede Gaarden Gørrismark og nogle nær Byen beliggende Jorder samt en Capital paa 12,800 Rd., forat 18 unge Mennesker, fornemmelig Skolelærersønner, kunde underholdes af de aarlige Indtægter og Renter og uddannes til vordende Skolelærere. I Begyndelsen meddeeltes Underviisningen i Byens Skole, men ved allerhøieste Regulativ af 12te Septbr. 1829 indrettedes et for sig bestaaende, fra Byskolen adskilt Seminarium.

Da det imidlertid uddannede tyske Skolelærere og Trangen til et dansk Seminarium mere og mere gjorde sig gjældende, besluttedes det at oprette et saadant i Vonsbæk i Nærheden af Haderslev, samtidig med at Seminariet i Tønder reorganiseredes.

Under 24de November 1847 overtog Regjeringen de Byen tilhørende Seminariebygninger og til Nybygning budgetteredes 27,000 Rd. Den udbrydende Krig tilintetgjorde imidlertid disse Planer, og efterat Seminariet var gaaet betydeligt tilbage, bestemte en Kgl. Resolution af 26de Juli 1853, at det tyske Skolelærerseminarium skulde forlægges til den sydlige tysktalende Deel af Hertugdømmet (Ekernførde blev senere bestemt til Seminariestedet), og at et dansk Skolelærerseminarium skulde indrettes i Tønder.

Efterat de ældre Localer vare hensigtsmæssigt ombyggede og indrettede med 3 Underviisningssale og et Bibliotheklocale, indviedes det nye danske Skolelærerseminarium den 7de Januar 1858.

Bygningen udvidedes og en Bolig for Forstanderen opførtes i 1860. Ved Seminariet, der directe er underlagt det slesvigske Ministerium, er ansat en Forstander og 1ste Lærer, der foruden fri Bolig har 1800 Rd. i Gage, en 2den Lærer 1400 Rd., en 3die Lærer 920 Rd., en Musiklærer 600 Rd., en Lærer i Havekultur 160 Rd., endvidere Timelærere i Skrivning, Regning, Tegning og Gymnastik.

Elevantallet er for Tiden 76. Den ovenfor omtalte Gave af Consistorialraad Petersen danner nu en egen Stiftelse, hvis Midler, delte mellem Seminarierne i

Ekernførde og Tønder, anvendes til Stipendier for Seminaristerne; i Aaret 1859 - 60 har dens Indtægter beløbet sig til 2747 Rd. og dens Udgifter til 1793 Rd.

Vaisenhuset, hvori 12 forældreløse Drengene af Tønder By, eller, hvis der ikke findes saa mange, af Aabenraa By, eller af de 5 Sogne i Viding Herred Rodenæs, Klangsbøl, Embsbøl, Horsbøl og Nykirke, underholdes og opdrages, er stiftet af Raadmand Peter Struck og Hustru. Stiftelsen bestyres af Magistraten i Forening med Hovedpræsten og eiede den 1ste Januar 1862 181 Dagslet Kogsjorder og en Capital af 1693 Rd.

Der hengik flere Aar efter Stifternes Død (den Længstlevende antages at være død 1715) inden Testamentet kom til Gyldighed, idet samme holdtes hemmeligt og Uvedkommende tilegnede sig Indtægterne. Ved daværende Provst Schraders Fortjeneste blev Testamentet endelig 1730 bragt tilveie og det uretlig Oppebaarne, henved 19,000 Rd. tilbagebetalt. Denne Sum antages at have lagt Grunden til en af Magistraten alene bestyret Stiftelse til fattige Børns Underholdning og Opdragelse, hvilken senere ved forskellige Legater, oplagte Renter m. m. ikke ubetydelig er udvidet; den eiede d. 1ste Januar 1862 43 Dagslet hovedsagelig Kogsland, 2 Smaahuse og en Capital af 35,466 Rd. I Aaret 1861 er af denne Stiftelse betalt for 43 fattige Børn 64 sk for hver ugentlig.

Raadhuset, en gammel, brøstfældig og uhensigtsmæssig indrettet Bygning med takkede Gavle, beliggende paa det store Torv. Paa Grund af Arrestlocalernes mangelfulde Indretning, benytter Byen Amtets Arresthuus, det saakaldte Porthuus, paa Slotsgrunden.

Borger- og Almueskoler: Byen har 2 Elementarskoler for Drengene og Piger, og 2 Dreng- og 1 Pigeskole for ældre Børn; ved hver Skole er ansat en Lærer. En saakaldet Rectorklasse, en Slags høiere Borgerskole, har i de sidste Aar ikke været i Virksomhed. En heel Omordning af Skolevæsenet er nær forestaaende *). Skolekassen eier en Capital paa 12,400 Rd., som i sin Tid er tillagt samme af den Carstensenske Stiftelse.

*) Maaskee allerede iværksat.

Toldboden, Telegraphstationen (begge i private Bygninger), **Embedsboliger** for Hovedpræsten og de 2 Diaconer. Paa Slotsgrunden ligger Amtmandens smukke Embedsbolig, endvidere Amtsforvalterens Embedsbolig og Amtets Arresthuus, hvortil, som anført, det nedrevne Slots Porthuus benyttes.

Indvaanernes Antal var i 1860: 3216 (hvoraf 1596 af Mdkj. og 1620 af Kvkj.); i 1845: 2849; i 1803: 2579; i 1769: 2584. I denne Angivelse er ikke medregnet Slots- og Frigrunden, samt Cancelligodserne Hestholm og Meierholm, Indvaanerantallet var her efter sidste Folketælling 122.

Handelsomsætningen har i Tønder ikke taget det Opsving som i de fleste andre Kjøbstæder, hvortil Grunden fornemmelig maa søges i Byens uheldige

Beliggenhed ca. 1 1/2 Miil fra Havet og i den hidtil stærkt følte Mangel paa gode Veie til Nabobyerne; flere Fabrikker ere nedlagte og Kniplingsfabrikationen har langt fra den Betydning som tidligere. Dog er det at vente, at de nye Chausseer til Ribe og Husum, af hvilke den første nu er færdig, og den nye Skibsfartssluse ved Høier ville bidrage til igjen at hæve Byen, ligesom det for Byen vil blive af stor Betydning, at denne senest 1ste Juli 1867 ved en Sidebane vil blive bragt i Forbindelse med Halvøens Jernbanenet.

Indførselen af de vigtigere Varer fra fremmede Steder udgjorde i 1861: 47,489 Pd. Bomuldsgarn (i 1860: 56,335 Pd.), 25,150 Pd. Bomuldsmanufacturvarer, 3380 Viertler Rom, 30,345 Pd. Stang- og Baandjern (i 1860: 18,638 Pd.), 99,170 Pd. Kaffe (i 1860: 128,100 Pd.), 23,936 Pd. Lærred, 33,761 Pd. Riis (i 1860: 48,214 Pd.), 412 Tdr. Salt, 1324 Pd. Silke og Silkevarer, 353 Tdr. Steenkul, 31,351 Pd. Sukker, 79,425 Pd. Sirup, 5627 Pd. Thee (i 1860: 5996 Pd.), 306,902 Pd. ufabrikeret Tobak (i 1860: 277,469 Pd.), 53 Com. Læster og 1333 Cbfd. Tømmer og Trælast, 17,181 Pd. Uldmanufacturvarer (i 1860: 15,494 Pd.), 7144 Vtl. Viin.

Fra Tønder haves en temmelig betydelig Kornudførsel, som dog fornemmelig kommer til Toldklarering ved Høier (see Høier). I 1861 udførtes 4974 Tdr. Boghvede, 3402 Tdr. Havre og 150 Tdr. Rug samt endvidere 2060 Tdr. Raps (Havreudførselen var i dette Aar paa Grund af den slette Høst meget under det sædvanlige).

Ved Toldstedet er indgaaet i indenrigsk Fart 4 Fartøier af 42 Com. Læsters Drægtighed med 19 3/4 Læsters Bestuvning og udgaaet 6 Fartøier af 44 1/4 Com. Læsters Drægtighed, fuldtbestuede, i udenrigsk Fart indgaaet 4 Fartøier af 75 Com. Læsters Drægtighed, fuldtbestuede, og ingen udgaaet til Udlandet.

Ved Toldstedet var hjemmehørende ved Udgangen af 1861 4 Fartøier af 24 1/2 Com. Læsters Drægtighed.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1861 43,247Rd. 71 Sk., hvilket næsten ganske svarer til de nærmest foregaaende Aars Intrader.

Den **industrielle Virksomhed** er, om den tidligere end har været større, dog ikke ringe. Der fandtes saaledes ved Udgangen af 1861 3 Tobaksfabriker, som beskæftigede 33 Arbeidere og i 1861 producerede 214,500 Pd. Røgtobak og 3500 Pd. Skraatobak, 2000 Pd. Snuustobak og 650,000 Stk. Cigarer; et Jernstøberi, der beskæftigede 18 Mennesker og i 1861 leverede 80,000 Pd. diverse Støbegods, en Cichoriefabrik - til hvilken endeel af Rødderne avles paa en Mark i Byens Nærhed - der beskæftigede 10 Mennesker og producerede 45,000 Pd. Cichorie, samt en Klædefabrik, der beskæftigede 8 Mennesker og producerede 3943 Alen Klæde etc. og 1052 Alen Multum og Ba?. Bomuldsvæverierne fortjene ogsaa her at nævnes; af disse beskæftiger et 40 Mennesker, arbejder med 16 Stole og leverer aarlig 40,000 Alen Bomuldstøi; et andet 5 Mennesker med 3 Stole, 6600 Alen. Et stort Bryggeri for bayersk Øl med

Lagerkjælder er anlagt i 1861 - 62. I Tønder er et Bogtrykkeri, hvorfra udgives "Intelligentsblad for Tønder og Omegn."

I Tønder afholdes aarlig følgende Markeder: Kram- og Uldmarked i 3 Dage i Ugen efter Pintse; Kram- og Humlemarked i 3 Dage fra 28de September til 1ste October Kl. 4 (hvis den 29de September indtræffer paa en Fredag, Løverdags eller Søndag afholdes Markedet først fra næste Mandag Morgen til Onsdag Aften); Kvæg- og Hestemarked Fredagen efter Fastelavn og fremdeles hver Fredag fra Ugen efter Paaske til Midten af Juni; Kvæg- og Hestemarked den 4de August og den 3die September (disse 2 Markeder begynde den foregaaende Dags Eftermiddag og indtræffer Hovedmarkedet paa en Søndag, holdes det først den paafølgende Mandag; Kvæg- og Hestemarked 8de Dagen før Mikkelsdag samt hver Fredag fra Mikkelsdag til Midten af December.

Amtmanden over Tønder Amt er Overøvrighed for Tønder.

Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og et Bycollegium. Magistraten er Byens Øvrighed og bestaaer af en Borgermester, som tillige er Politimester, Auctionsdirecteur og Byskriver, og 2 Raadmænd. Bycollegiet bestaaer af 16 deputerede Borgere, hvoraf de 2 ældste kaldes Kæmnere. Magistraten vælger Raadmændene blandt de deputerede Borgere, og Valget stadfæstes af Kongen. De deputerede Borgere udvælges af Magistraten efter Forslag af Bycollegiet, som indstiller 3 af Byens Borgere, der dog maa være Grundeiere.

Andre communale Embedsmænd ere: Bykassereren og Brandadministratoren.

Særskilte Commissioner ere:

Bygningscommissionen, Brolægningscommissionen. Fattig- og Skolecollegiet.

Byen Tønder bruger siden 1243 den lybske Stadsret.

Communens Eiendomme i faste Bygninger ere følgende: Raadhuset, 3 Præsteboliger, 3 Skolebygninger, 3 Lærerboliger, Veierboden, 1 Sprøitehuus, samt nogle Smaahuse. Endvidere eier Byen ca. 30 Dagslet Land, foruden 11 Dagslet Land, der ere tillagte Borgmesterembedet. Tønder Byes vigtigste Udgifter have i de sidstforløbne 7 Regnskabsaar været:

	1855/56	1856/57	1857/58	1858/59	1859/60	1860/61	1861/62
	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.	Rd.
Fattigvæsen	7971	5524	4996	6491	4688	6584	3000
Skolevæsen	3986	3981	3867	3307	3332	3382	3178
Indkvarteringsvæsen .	49	97	94	113	94	73	124
Delinqventomkostn. . .	1845	1953	1955	1892	1935	2057	1807
Brandvæsen	1181	2988	2179	1954	1308	1288	1256
Frolægningsvæsen . .	487	"	"	138	456		291
Veivæsen	1736	1946	526	912	554	1125	1107
Ferrentning og Afbe- taling af Commu- neus Gjæld	8762	7662	4988	6028	4126	7285	5628

I Udgiften til Brandvæsenet ere Bidragene til Kjøbstædernes almindelige Brandkasse indbefattede. Disse have i de nævnte 7 Aar andraget ialt 9817 Rd.

Tønder Byes Indtægter vare i 1857/58: 29,375 Rd., hvoraf 20,615 Rd. vare tilveiebragte ved Paaligning paa Formue, Leilighed og Brandassurance-taxationsværdi.

Af særlige Indtægter mærkes for Fattigvæsenets Vedkommende deels Renten af en Capitalformue stor 16,900 Rd., deels Indtægten af 30 Dagslet Land; for Skolevæsenets Vedkommende Renten af en Capital paa 12,400 Rd.

Fattigvæsenet har forpagtet den ovenanførte, af Consistorialraad B. Pedersen til Seminariet skjænkede Gaard Gørrismark (paa 50 Aar, til 1904), og har herpaa indrettet en Fattig- og Arbeidsanstalt, hvilken Foranstaltning skildres som meget gavnlig. Den 1ste Januar 1860 nøde, foruden Deconomen med Familie og Tyende, 30 Voxne og 8 Børn Forpleining i Anstalten.

Tønder By har ingen Borgervæbning og heller intet egentlig Brandcorps. Til Betjening af Slukningsredskaberne, der bestaae af 6 Sprøiter, udkræves 62 Mand, der af Magistraten udtages blandt de yngre Borgere. I Ildebrandstilfælde ledes Slukningen af Brandadministratoren og Sprøitemestrene under Politimesterens Tilsyn.

Byen har ikke nogen egentlig Havn *).

*) Vidaaens Løb forbi Tønder samt Byens Havn beskrives saaledes i "Slesvigs Land og Folk" af J. N. Schmidt S. 319: "Vidaaen driver ved Byens Nordvestende den store Kongelige Vandmølle og dreier med stærkt formindsket Brede mod Syd og siden i en Bue mod Vest og fra denne Bøinings Ende gaaer en 1617 gravet Canal paralel med Aaen til Byens Vestende, hvor den nord for Slotspladsen danner en Baadehavn ved den saakaldte Skibsbro, og forhen udenom Slottet atter stod i Forbindelse med Aaen ved Vandmøllen."

I Aaret 1857 har en større Opmuddring af den Deel af Aaen eller Canalen, der er Byen nærmest, fundet Sted. Nogen egentlig Havneadministration findes ikke; de paagjældende Anliggender bestyres af Bycollegiet.

Byens Losseplads for saadanne Skibe, der ei kunne nedlægge Masten, har hidtil været udenfor Sluserne i Rudbølkogs Diget (Størresluse). Med Tiden ville disse Sluser rimeligviis vise sig at være unødvendige og derfor blive substituerede ved en Bro over Aaen, hvilket i Forbindelse med den aabne Steensluse, hvorigjennem Vidaa nu har sit Udløb til Havet, vil, som foran bemærket, have en heldig Indflydelse paa Tønders Skibsfart.

Foruden de ovenanførte veldædige Stiftelser har Tønder flere forskjellige Legater, hvoraf fremhæves: det af Borgermester, Justitsraad Richtsen og Hustru til Understøttelse af Trængende stiftede Legat; den 1ste Januar 1859 eiede Legatet 146 Dagslet Kogsland og 1066 Rd., det bestyres af Magistraten; det af Borgermester Horup stiftede Legat til Understøttelse af uformuende Borgere; den 1ste Januar 1859 eiede Legatet 8390 Rd., det bestyres af 3 deputerede og 3 andre Borgere; det af Poul Popsen stiftede Legat for Fattige i Tønder, hvilket Legat d. 1ste Januar 1862 eiede 165 Dagslet Land og 31,851 Rd.; endvidere det Krügerste, Leoske og Detlefsenske Legat.

I geistlig Henseende danner Byen Tønder med Slots- og Frigrunden samt Cancelligodserne Hestholm og Meierholm et Kjøbstadsogn, der staaer i Forbindelse med et Landsogn (see herom Tønder Landsogn); til Kjøbstadsognet regnes dog ogsaa i geistlig Henseende Cancelligodserne Hestholm og Meierholm samt Gaardene Dyrhuus og Gørrismark.

Ved Kirken er ansat en Hovedpræst, der tillige er Provst for Tønder Provsti, en Archidiaconus og en Diaconus. Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen (Indtægt 1400 Rd. og fri Bolig); de tvende Diaconer ansættes af Kongen efter Magistratens Præsentation og Menighedens Valg (Indtægt fri Bolig og resp. 800 Rd. og 1000 Rd.). Sognet hører til Tønder Provsti; Kirkesproget er blandet. Byen hører til Tønder Physicatdistrict (Physicus boer i Byen). 2 Apotheker. Tønder Amts 101ste Lægd.

Til den slesvigske Stænderforsamling vælger Byen Tønder i Forening med Høier, Løgumkloster og Vyk en Deputeret: de slesvigske Kjøbstæders 5te Valgdistrict. Byen staaer ikke i Forbindelse med Amtstuen. De kongelige Skatter og Afgifter indsendes af Byen directe til Centralkassen i Flensborg.

Ved Tønder Toldsted er ansat en Toldinspecteur, en Toldkasserer, en Toldcontrolleur og 3 Toldassistenter; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Telegraphstation. Amtmanden over Tønder Amt, Huusfogden, Amtsforvalteren for Amtets Geestherreder og Landskriveren for Amtets Marskherreder, samt Herredsfogderne og Thingskriverne for Tønder-Høier, Slogs og Viding Herreder boe i Tønder.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes for Tiden i Tønder: en privat Realskole, en Spare- og Laanekasse, hvori indestod ved Begyndelsen af Aaret 1861 omtrent 100,000 Rd., en Enkeforsørgelsesforening, to Begravelsesforeninger, en Sygekasse, en Læseforening, en Borgerforening, en Sangforening og et Skydeselskab.

Byen Tønder er omkranset af smukke offentlige Spadseregange og Anlæg, hvoraf fremhæves det saakaldte Nørre-Borgdige, der er en i Aaret 1800 af daværende Borgermester Richtsen anlagt Allee, der strækker sig langs Byens vestre og nordre Udkant; Sønder-Borgdige er en Allee, der syd for Byen gaaer fra Sønderport i nordlig Retning langs det af Vidaaen udgravede Møllebassin, og som ved et i Aaret 1857 foranstaltet Anlæg er fortsat over en af Statskassen afkjøbt Holm i Vidaaen og ført gennem Udkanten af Seminarieforstanderens, Hospitalets og Vaisenhusets Haver til Østerport.

Tønder kaldtes i ældre Tider ogsaa Lütkentønder d. e. Lille-Tønder i Modsætning til den nærliggende By Møgeltønder (Store-Tønder). I den nyeste Beskrivelse af Byen, "die Stadt Tondern, eine hist.-statiftische Monographie" (Tondern 1861) af C. E. Carstens, bemærker Forfatteren (S. 4), at Modsætningen dog kun gjælder disse Steders Slotte, ikke Stederne selv. Navnets Etymologi er usikker; af de forskjellige Forsøg paa at udlede Navnet, som anføres hos Carstens, anseer han Forklaringen af Thor (Torden, eng. thunder), for hvilken Gud der efter for den Sagnet her i Oldtiden har været opreist et Tempel eller en Billedstøtte, for den rimeligste; ogsaa i D. Atl. foretrækkes denne Forklaring for en anden af et tysk Folk Tungrer *).

*) I "Neue Curiositäten Sammlung, gesammelt und herausgegeben v. I.", Flensburg 1780 (Forfatteren er Joh. Jessen, see Staatsb. Mag. 1834, S. 619) anføres følgende kjendtsomme Vers, der skulle hidrøre fra en Præst i Dagebøl L. Ewald, død 1698, og som alludere til Navnene paa de to nærliggende Landsbyer Abild og Sæd (Abel og Seth):

*"Hat Abel hier gebaut und Seth zur linten Seite,
Die Beid' ein freies Felb und ihre Lust beliebt,
Wie das vermuthlich noch die beiden Namen deuten,
Die man noch diesen Tag den beiden Dörsern giebt.
So wird der dritte Sohn, der Aergste von den Knaben,
Der Kain diese Stabt ins Mitt' erbauet haben."*

Tønder laae paa gammel frisisk Grund, men kom allerede i det 11te Aarhundrede under Ribe Bispestol. Byen skal fordum have haft anseelig Skibsfart, saa at store Skibe kunde fra Vesterhavet seile lige op til den ad Vidaa, hvorfor ogsaa dens Vaaben fra gammel Tid er et seilende Skib.

1243 fik Tønder lybsk Ret og sit første Stadprivilegium (dat. Ribe, d. 5te Aug. 1243) af Abel som Hertug i Sønder-Jylland, og den er saaledes den ældste Stad i Hertugdømmet næst efter Slesvig. At Stedet allerede dengang har haft nogen Betydning, sees deraf, at her alt da var stiftet to Tiggerbrødreklostre, et Sortebrødrekloster (efter D. Atl. stiftet 1227) og et Graabrødrekloster, stiftet 18de Juli 1238 af Ridder Johan Naffnesøn og hans Hustru Elsiff (Scr. rer. Dan. V. p. 512; efter en anden Optegnelse stiftet 1232); dets Kirke blev indviet d. 16de Aug. 1247 af Ribe Biskop. Førstnævnte Kloster afbrændte 1517, blev igien

opbygget af Kong Frederik I. 1523 og indviet til et Helliggeistshuus og Hospital for Fattige og Syge.

Af Graabrødreklostret, som rimeligviis har ligget paa Slotsgrunden, bleve Munkene udjagede af Lehnsmanden i Septbr. 1530, efterat deres Guardian Nicolaus Tybo forgjæves havde anmodet Kongen under hans Ophold paa Slottet om at lade dem beholde deres Kloster. Dets Kirke var indviet til Vor Frue, ikke, som D. Atl. beretter, til St. Laurentius, hvis Kirke derimod var Byens Sognekirke; foruden denne var her endnu en anden Sognekirke, St. Nicolai Capel, paa det Sted, hvor den nuværende Kirke er opført i Aarene 1591 - 92, og hvoraf endnu Taarnet er tilbage. (Jfr. "En gammel Krønike om Graabrødrenes Udjagelse af deres Klostre i Danmark" med Anmærkninger af H. Knudsen i "Kirkehist. Samlinger" I. S. 339 - 40, 383—84.)

Foruden de to Klostre blev ogsaa i den første Halvdeel af det 13de Aarhundrede Slottet bygget, hvortil Byens Historie for en stor Deel er knyttet. Det laae paa den sydlige Side af Byen ved Aaen, og var vel ikke stort, men stærkt befæstet ved Mure (Runddele) samt brede og høie Volde.

1271 blev Tønder-Slot erobret og ødelagt af Kong Erik Glipping under hans Strid med Hertug Erik af Sønder-Jylland, og denne Skjebne havde det ofte senere under de idelige slesvigske Krige.

Det tjente oftere de nævnte Hertuger til Opholdssted; saaledes stadfæstede Hertug Valdemar IV. 1284 paa Tønder-Slot baade Løgum-Klosters gamle Privilegier og Flensborg Stadsret, og Hertug Valdemar V. gav her d. 11te Juni 1354 Tønder By udvidede Privilegier. 1357 blev Tønder-Slot erobret af den holstenske Greve Adolf. Da Hertugerne af Sønder-Jylland af Abels Slægt uddøde 1375 med Hertug Henrik, var Tønder-Slot blandt den Deel af Hertugdømmet, som Kong Valdemar Atterdag besatte; men uheldigviis overlevede Kongen Hertugen kun i et Par Maaneder, og den Mand, som han havde anbetret Tønder-Slot, en Tydsker ved Navn Peffse, solgte det til de holstenske Grever (Scr. rer. Dan. VII. p. 400), som snart satte sig i Besiddelse af hele Hertugdømmet, saa at Dronning Margrete endog saae sig nødt til 1386 at forlehne Grev Gerhard VI. med samme.

Efterat denne var omkommen paa sit Ditmarskertog 1401, kom Margrete gjentagne Gange i Besiddelse af Tønder-Slot, først 1405 som Pant for en Sum Penge, hun havde forstrakt Hertugens Enke Elisabeth, og senere, da der var udbrudt Krig imellem dem, ved et Forlig 1411; men under den fornyede Strid blev Tønder-Slot, hvormed Erik af Pommern havde forlehnet den holstenske Adelsmand Erik Krummedige, der var gaaet over til hans Parti, erobret af Hertug Henrik 1416 (Høvedsmanden paa Slottet var da Claus v. Thienen), og da de Danske 1422 forsøgte at tage det tilbage ved Storm, lede de et stort Nederlag, idet den holstenske Besætning kastede alle Forsvarsmaskinerne ned paa de Stormende, hvorved omtr. 400 Mand omkom, og deriblandt Anføreren, den af den uheldige Træfning ved Immervad bekjendte Tønne Rønnov.

Kong Christiern I. overlod 1470 Tønder-Slot og Amt som Pantelehn til Henning Pogwisch for 28,000 Mark lybsk; men da denne Adelsmand 1480 maatte rømme Landet med sine Sønner formedelst deres mod Kongens Undersatter udøvede Tyranni, tog han det igjen tilbage, hvilken vilkaarlig Fremgangsmaade havde en Feide med den pogwischske Slægt til Følge, som først bilagdes efter Kongens Død ved et Forlig med hans Sønner Kong Hans og Hertug Frederik.

Ved den første Deling af Hertugdømmerne mellem disse to Brødre 1490 tilfaldt Tønder-Slot og By Frederik (siden Kong Frederik I.), ved den anden Deling 1544 Hertug Hans d. Ældre, og ved Delingen 1581 efter dennes Død Hertug Adolf og hans Efterkommere, de gottorpske Hertuger.

Sidstnævnte Hertug lod 1585 foretage en Hoved-Reparation paa Slottet, hvortil Nordstrands Indbyggere alene maatte contribuere 2245 Mart.

Saavel før som efter denne Reparation leed Slottet megen Skade i de store Vandfloder i Aarene 1532 og 1615. Under Krigen med de Keiserlige blev Tønder-Slot 1629 indtaget af Prinds Frederik (den senere Konge Frederik III.) og besat med danske Tropper, fordi den gottorpske Hertug havde sluttet sig til Fjenden; og under de fortsatte Stridigheder imellem Kongerne og Hertugerne lod Christian V. 1677, efter at have seqvestreret den gottorpske Deel af Hertugdømmet, Voldene om Slottet sløife og kaste i Gravene samt Fæstningsværkerne (deriblandt de 4 Hjørnetaarne eller Runddele) nedrive. 1700 blev det høie Taarn, som endda stod paa Sydvestsiden, nedbrudt, og af Stenene blev der bygget en Stald.

Efterat Kong Frederik IV. 1713 havde taget de gottorpske Lande i Besiddelse og ved Patent af 22de Aug. 1721 incorporeret hele Hertugdømmet i den danske Krones Lande, modtog han d. 12te Septbr. s. A. paa Tønder-Slot Hylding af Byens og Amtets Undersaatter, ligesom ogsaa senere Kong Christian VI. d. 2den Novbr. 1731.

Imidlertid forfaldt dette gamle Slot alt mere og mere, indtil endelig det Sidste deraf, nemlig 2 Fløie med Sidebygninger og den store Stald, blev nedrevet i Aarene 1750 - 51, og kun Porthuset, der nylig var blevet repareret, blev staaende, hvilket endnu, som ovenfor anført, bruges som Fængsel for Amtets Delinqventer.

I Nærheden af det Sted, hvor Slottet stod, opførte Amtmanden, Kammerherre v. Holstein, en anseelig Bygning, som siden, efter at være kjøbt af Regjeringen, har været Amtmandsbolig.

Om Slottet i Tønder findes i Petri Petreji (Provst i Garding), historische Nachricht von Tondern" ao. 1725 (Manuskript paa det store Kongl. Bibliothek) følgende Notits:

"Slottet ligger paa Sydvestsiden tæt ved Byen og afgiver i Frastand et meget smukt Prospect. Det bestaaer af et stort Antal hvælvede Gemakker; iblandt disse

udmærker sig især den saakaldte Amtssal, hvori der findes Contrafeis af mange Amtmænd, som her have boet. Oven over den indre Port læses med utydelig forslidt Munkeskrift indhugget i en Steen:

**ANN. DMJ
FREDRICK 1519 VA -
HARTOG SLES -**

Ovenover den ydre Port er indhugget Hertug Hans den Ældres Navn, Titel og Vaaben. 1585 blev Slottet af Hertug Adolf med mange Omkostninger repareret, og 1599 blev det af Hertug Frederik udvidet ved en anseelig Bygning paa Vestsiden."

Foruden Krigens Ødelæggelser have mangfoldige andre Ulykker til forskellige Tider hjemsøgt Tønder By; saaledes har den paa Grund af sin lave Beliggenhed ofte lidt af de voldsomme Vandfloder (1382, 2den Novbr. 1532, 24de Decbr. 1593, 30te Novbr. 1615, Natten mellem 10de og 11te Octbr. 1634); ligeledes af Pest (1539. 1549, 1602, 1627, 1639), og især af Ildebrand (1517, da Østergade og Sortebrødreklostret brændte, 1522 Vestergade-Forstad og tilstødende Huse, 30te Septbr. 1581 Vester- og Store-Gade med Raadhuset og 300 Huse, 3die Juli 1622 i Vestergade, 13de Septbr. 1642 40 Huse i Vestergade-Forstad, 16de Octbr. 1725 mange Huse i Østergade med Østerport og Hospitalsbygningen).

Ved den Inddigning som skete i Aarene 1554 - 55 lagdes Diget fra Høier over Rudbøl langs Vidaaens nordlige Bred, over denne Aa og ned til Landsbyen Grelsbøl, hvor den sluttede sig til den høie Geest.

Afvandingssluserne, hvorigiennem Vidaaen fra nu af passerede ud i Havet, afskare Skibsfarten til Byen Tønder, og senere Inddigninger bidroge yderligere til at fjerne Skibenes Losseplads fra Kjøbstaden. Skjøndt Tønder saaledes vandt forøget Sikkerhed mod Havets Oversvømmelser, tabte den dog betydelig i mercantil Henseende, da de lukkede Sluser kun tilstede Passagen af mindre Skibe. D. Atl. bemærker i den Anledning: "*Der ere de, som holde for, at dersom Digværket og Sluserne havde været lagte ved Siderne af Vidaa lige til Staden, og man havde ladet Strømmen blive aaben, alene med en Sluse igjennem den søndre Dæmning, skulde Stadens Skibsfart ligesaavel være blevet conserveret, som Itzeho, Tønning, Frederiksstad, Rendsborg og Husum, ved Størens, Eiderens og Heverens Inddigelse, have beholdt deres Seilads."*

Ogsaa Kniplingsfabrikationen, hvis Hovedsæde Tønder var siden første Halvdeel af det 17de Aarhundrede, da den skal være indført her af en westphalsk Kjøbmand Stenbeck fra Dortmund, som lod komme 12 gamle Mænd hertil fra sit Hiem, hvilke først oplærte Koner og Piger i Tønder By i denne Kunst, har i dette Aarhundrede tabt sig, men holdt sig i de omliggende Byer, fornemmelig i Brede Sogn (jfr. Stat.-topogr. Beskriv, af Kongeriget," Spec. Deel II. S. 1021 - 22).

Paa Grund af Byens aftagende Velstand er dens Indbygger-Antal i de sidste 100 Aar kun tiltaget ubetydeligt i Forhold til de fleste andre danske Stæder.

Blandt Mænd, der ere fødte i Tønder, mærkes: Generalsuperintendent J. Fabricius, 1560 - 1640), Hofprædicant hos Kong Christian VI. J. B. Bluhme, 1681 - 1753, Consistorialraad B. Petersen, Provst for Tønder Provsti og Hovedpræst i Tønder, 1703 - 1787 (om ham see foran det ved Seminariet anførte), Professor O. G. Tychsen, lærd Orientalist, f. 1734, død 1815 som Professor i Rostok, Digteren H. W. v. Gerstenberg, 1737 - 1823, J. C. Fabricius, berømt Entomolog, 1745 - 1807, E. F. v. Walterstorff, Generallieutenant, dansk Gesandt i Paris, 1735 - 1822, P. A. Hansen, Directeur for Observatoriet i Gotha, berømt Astronom, født 1795.) (See "Intelligentsblad for Tønder og Omegn" for 1859, hvori en Række Artikler med Titel "Erinnerung an Tonderaner" af Pastor C. E. Carstens).

Cancelligodset Hestholm, hvortil ogsaa hørte Meierholm, var indtil det 18de Aarhundrede en hertugelig Avlsgaard.

Die Stadt Tondern. Eine historisch-statistische Monographie von C. E. Carstens. Tondern 1861.

Oertliche Nachrichten von Tondern, S. H. Prvb. 1822. 2. S. 95 ff.

Martin Richard Flor (Archidiaconus i Tønder, død 1759), Nachrichten von der Stadt Tundern, zusammengetragen 1758. Manuskriptet bliver opbevaret paa det store Kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn, Tottske Samling, Nr. 1791, trykt i Udtog blandt Camerens Histor. polit. Nachrichten II., Flensborg 1762, S. 691 - 728, og igjen i Prvb 1789 og 1790, ligesom og i Tondersche Intelligenzblatt 1ste og 2den Aargang. Om de øvrige Manuscripter see Indledningen til fornævnte Skrift af Carstens S. 3 - 4.

Nachricht von der in der Stadt Tondern errichteten Anstalt zur Verpflegung: und Heilung kranker Armen, und dem damit verbundenen Krankenhause S. H. Provinzialberichte I. S. 462 - 470.

Milde Stiftungen der Stadt Tondern, S. H. Provinzb. III. S. 73.

Poul Popsens Legat für die Armen in Tondern, Schl. Holst. Vaterlandskunde II. S. 73 ff.

Kilde:

Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig ved J. P. Trap. Kjøbenhavn.

I Commission Hos Boghandler G. E. C. Gad, Berlingske Bogtrykkeri ved L. N. Kalckar. 1864.

Udgivet i affotograferet udgave 1975 af Selskabet for udgivelse af kilder til Danmarks historie, med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Side 116 – 142.